

Dagmara Wójcik-Zega

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Włodzimierz Zega

Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa

BARTŁOMIEJ Z JASŁA I „CZESKA *DEVOTIO MODERNA*” W KRAKOWIE. KAZANIE *HOC EPULUM COMEDAS* NA WIELKI CZWARTEK*

Pisma Bartłomieja z Jasła pozostają wciąż mało znane. Spośród 43 utworów prozą przypisanych mu przez Marię Kowalczyk jedynie cztery doczekały się edycji. Pozostałe znane są tylko z wypisów, omówień czy częściowych analiz¹.

*Jest nam bardzo miło, że Profesorowi Zenonowi Kałuży możemy zadedykować artykuł, w którym niespodziewanie dla nas spotkało się aż czterech bohaterów Jego naukowej działalności: Bartłomieja z Jasła, Mateusz z Krakowa, Stanisław ze Skalbmierza i Piotr Wysz z Radolina.

¹Zob. przede wszystkim prace: M. KOWALCZYK, „Bartłomieja z Jasła a próba odnowienia Uniwersytetu Krakowskiego”, w: *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN. Oddział w Krakowie. Styczeń–czerwiec 1963*, Kraków: Polska Akademia Nauk, 1963, s. 130–135; też, „Mowy uniwersyteckie Bartłomieja z Jasła”, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 1963, s. 23–32; też, „Odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego w świetle mów Bartłomieja z Jasła”, *Małopolskie Studia Historyczne*, 1963, s. 23–42; też, „Bartłomieja z Jasła”, w: *Bartłomieja z Jasła, Jan Orient, Jan Szczekna, Mikołaj z Kozłowa, Paweł z Pyskowic, Zygmunt z Pyzdr*, red. Z. Kuksewicz, (Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej, 5. Seria A: Materiały do Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce. Uczeni i Filozofowie Polscy, 3), Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1965, s. 3–23 (trzy ostatnie prace przedrukowane w: też, „*Colligite fragmenta, ne pereant*”... *Studia z dziejów Uniwersytetu Krakowskiego w średniowieczu*, [Historia et Monumenta Universitatis Jagellonicae, 1], Kraków 2010, s. 81–131). Ponadto: J. DREWNOWSKI, „Dwa modele uczonego w twórczości pierwszych mistrzów Wszechnicy Krakowskiej. Próba analizy porównawczej poglądów Bartłomieja z Jasła i Stanisława ze Skarbmierza”, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Seria A, 16 (1984), s. 3–71; tenże, *Uczony w świadomości polskiego środowiska naukowego pierwszej połowy XV wieku*, (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, 136), Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1987; K. OŻÓG, *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegawenskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*, (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego. Polska Akademia Umiejętności, 105), Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2004, s. 76–79; Z. KAŁUŻA, „*Pereat dialectica!* O dwu odniesieniach Bartłomieja z Jasła do *Gety* Witalisa z Blois”, *Przegląd Tomistyczny*,

Kazanie na temat *Hoc epulum comedas*, którego wydanie przedstawiamy, należy naszym zdaniem — obok tzw. mów dotyczących odnowienia Uniwersytetu Krakowskiego — do najbardziej znaczących utworów Bartłomieja, a to ze względu na tematykę i użycie źródła.

AUTORSTWO KAZANIA

Identyfikacji autora kazania *Hoc epulum comedas* z osobą Bartłomieja z Jasła dokonała Maria Kowalczyk, publikując w 1965 roku katalog jego dzieł². Kazanie znajduje się w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (dalej: BJ) o sygnaturze 2192, który Kowalczyk zidentyfikowała jako „w przeważnej części” autograf Bartłomieja z Jasła³. Ponieważ kazanie również należy do autograficznej partii kodeksu, a ponadto znajdują się w nim charakterystyczne autorskie marginalia i uzupełnienia, autorstwo Bartłomieja z Jasła wydaje się pewne. Dodatkowym argumentem są cechy stylistyczne wspólne z cechami pozostałych przypisywanych mu kazań.

STAN ZACHOWANIA

Kazanie *Hoc epulum comedas* znane jest z jedyne go, autograficznego przekazu w kodeksie BJ 2192. Bartłomiej z Jasła napisał kazanie w osobnej składce

14 (2008), s. 61–98. Następujące mowy i kazania Bartłomieja z Jasła zostały wydane, niekiedy z wieloma brakami i błędami: *Hic iubet ordo libri* na odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego (Prima verba. *Krakowskie mowy uniwersyteckie*, wyd. M. Gensler [i in.], red. E. Jung-Palczewska, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000, s. 18–39); *Dic, duc, fac* na ingres biskupa Piotra Wysza (W. SEŃKO, *Piotr Wysz z Radolina i jego dzieło „Speculum aureum”*, [Studia „Przełądu Tomistycznego”, 2], Warszawa 1995, s. 258–272); *Iustus sicut leo* na uroczystość św. Stanisława (J. Kuś, „*Iustus sicut leo*. Studium ikonografii św. Stanisława Szczepanowskiego”, *Rocznik Krakowski*, 1987, s. 9–22) oraz tzw. kazanie Biskupa Młodzianków *Hoc bibe, quod bos sis* (pierwsze wydanie M. KOWALCZYK, „Trzy zabytki prozy zakowskiej w rękopisach Biblioteki Jagiellońskiej”, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 1969, s. 63–72 (przedruk w: też, *Colligite fragmenta*, s. 133–142); drugie wydanie M. MEJOR, „Kazanie Biskupa Młodzianków *Hoc bibe, quod bos sis* z rękopisu Biblioteki Jagiellońskiej 2192”, w: *Kaznodziejstwo średniowieczne — Polska na tle Europy. Teksty, atrybucje, audytorium*, red. K. Bracha, A. Dąbrówka, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014, s. 15–32).

²M. KOWALCZYK, „Bartłomiej z Jasła”, s. 6–14 (przedruk w: też, *Colligite fragmenta*, s. 114–122); kazanie *Hoc epulum* otrzymało w katalogu numer 43.

³M. KOWALCZYK, „Bartłomiej z Jasła”, s. 15 (przedruk w: też, *Colligite fragmenta*, s. 123). Charakterystyka rękopisu BJ 2192 tamże, s. 14–15 (s. 122–123). Na podstawie niepublikowanych materiałów Marii Kowalczyk zawartość rękopisu BJ 2192 przedstawił (z licznymi błędami i nieścisłościami oraz bez aktualizacji stanu badań) A. GOGACZ, *Koncepcja uniwersytetu według Bartłomieja z Jasła*, Łódź: Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna, 2008, s. 46–49. Inwentarzowy opis rękopisu zob. W. WIŚŁOCKI, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881, s. 525–526.

o budowie ternionu (3+3, k. 130–135); tekst *Hoc epulum* zajmuje większość jej objętości (k. 131r–135v). Zewnętrzne strony składki: 130r i 135v, są bardzo silnie zabrudzone, co świadczy o tym, że przez dłuższy czas składka musiała być używana osobno. Można nadto domniemywać, że początkowo pierwsza karta pozostawała niezapisana i pełniła funkcję ochronną dla tekstu znajdującego się wewnątrz składki. Kazaniu towarzyszą wypisy z dzieł teologicznych i prawniczych związane tematycznie z Eucharystią (*auctoritates* na k. 130r–v, 134v–135v), które również wyszły spod pióra Bartłomieja z Jasła.

Kazanie zostało spisane względnie starannym pismem w typie *cursiva currens*⁴ (w edycji siglum B); czytelność tekstu wzmacnia zastosowanie przez Bartłomieja większego odstępu międzywierszowego. Początek kazania jest staranniejszy, pismo na kolejnych kartach trochę mniej staranne, co łatwo wytłumaczyć faktem, że Bartłomiej nie był zawodowym pisarzem. Spostrzeżone w trakcie pisania błędy Bartłomieja na bieżąco skreślał i w linii tekstu wpisywał właściwe słowo. Dwie interwencje korektorskie zostały spowodowane przez błędy zespolenia, co może świadczyć o tym, że Bartłomiej przepisywał swój tekst z brulionu. Powyższe obserwacje prowadzą do wniosku, że mamy do czynienia z autorskim czystopisem; sposób wykonania tekstu wyraźnie odbiega od sposobu, w jaki Bartłomiej zapisywał pojedyncze, robocze notatki.

Prawdopodobnie dwukrotnie ten czystopis został poddany dalszej pracy redakcyjnej (autorskiej „rewizji”). Zapewne wkrótce po jego sporządzeniu albo jeszcze w trakcie pisania Bartłomiej tym samym pismem uzupełnił w interliniach i na marginesach zauważone w tekście opustki, opatrując je znakami korekty, oraz dodał kilka cytatów i odsyłaczy (siglum B). W innym czasie, raczej późniejszym niż powyższa rewizja, ciemniejszym atramentem i „ostrzejszym” duktem wniósł do tekstu inne, mniej liczne dopiski (siglum B²); z tego samego czasu pochodzą również, jak się wydaje, wspomniane wyżej *auctoritates* wpisane na stronach 130r–v oraz w wolnych miejscach stron 134v–135v.

Problematyczne jest czasowe umiejscowienie wśród tych warstw redakcyjnych tekstu wpisanego na stronie 135v, którym jest obszerne zapożyczenie z traktatu Henryka z Hesji (z Langensteinu) *De discretione spirituum* (siglum B*). Bartłomiej wpisał go bowiem zupełnie innym stylem pisma — *cursiva libraria* — z wyraźnym światłocieniem akcentującym pionowe elementy liter. Jednakże fragment ten pozostaje w ścisłym związku z autorskim wprowadzeniem i odsyłaczem do zapożyczenia, które Bartłomiej umieścił na k. 135r, wpisując je takim samym duktem i kolorem atramentu jak poprzedzające partie kazania. Jest

⁴Nomenklatura pisma według A. DEROLEZ, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, (Cambridge Studies in Paleography and Codicology), Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

natomiast rzeczą pewną, że wpisanie cytatu na k. 135v nastąpiło wcześniej niż umieszczenie na tej stronie *auctoritates*⁵ (pismem B²).

Ani samo kazanie, ani inne źródła nie przekazują informacji, czy i w jakiej formie kazanie *Hoc epulum* zostało upublicznione. Fakt, że Bartłomiej umieścił je w osobnej składce, starannie spisał i poprawił, ale zarazem nie wykończył go kompozycyjnie (np. brak zakończenia protematu wezwaniem do modlitwy, brak formuły kończącej kazanie i doksologii), skłania do hipotezy, że zachowany tekst mógł być podstawą kazania (jednego lub nawet wielu) wygłoszonego na ambonie. Konwencjonalne formuły kaznodziejskie, których nie ma w tekście, można było stosunkowo łatwo uzupełnić bądź to podczas wygłaszania, bądź podczas przygotowywania wersji pisemnej do zabrania na ambonę⁶. Również dalsza autorska praca redakcyjna, której ślady w postaci dopisków obserwujemy, nie stanowiła przeszkody, aby taki „otwarty” tekst służył za podstawę kolejnych wystąpień kaznodziejskich. Natomiast wydaje się mało prawdopodobne, żeby Bartłomiej planował rozpowszechnić kazanie w formie pisemnej — zachowany tekst nie nosi znamion kazania modelowego ani kazania-traktatu.

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA

W katalogu dzieł Bartłomieja z Jasła Maria Kowalczyk umieściła kazanie *Hoc epulum* w grupie mów adresowanych do duchowieństwa (*ad clerum*) i nazwała mową „O Komunii św.”⁷. Obydwie informacje należy obecnie zweryfikować.

Nawiązania do czasu liturgicznego i przytoczenia tekstów mszalnych pozwalają łączyć kazanie z liturgią Wielkiego Czwartku, a ściślej z wieczorną mszą wieczery Pańskiej. Bartłomiej mówi wprost o kończącym się Wielkim Poście (lin. 27–28, 100), odwołuje się do Męki Pańskiej (lin. 31, 37) i cytuje „właśnie czytane” fragmenty Epistoły i Ewangelii z wieczornej mszy wielkoczwartkowej (lin. 44: „[*Epistula*] [...] nunc legitur”; lin. 47–52: „[*Ecclesia*] [...] pronunc recitat”). Natomiast tekst zaczerpnięty z liturgii święta Bożego Ciała skomentował słowami: „alio tempore hoc suppletur” (lin. 58).

⁵ Zapewne z powodu odmienności pisma Bartłomieja na k. 135v M. KOWALCZYK, „Bartłomiej z Jasła”, s. 13 (przedruk w: *taż*, *Colligite fragmenta*, s. 121), nr 43, nie zaliczyła dodatku do kazania, uznając, że jego koniec znajduje się na k. 135r.

⁶ O zwyczaju zabierania na ambonę tekstu kazania mówi sam Bartłomiej w kazaniu *Beatus est, qui non fuerit scandalizatus in me*: „Et ad eundem finem, videlicet beatitudinis, optarem seu vellem non scandalizari aliquem ex eo, quod forte considerat me habere praesentis sermonis memoriale prae oculis, nam qui ex hoc vellet scandalizari, non minus scandalizandi posset habere occasionem etiam, si per integram diem vel duas sermonem incorporatum recitarem sine memoriali” (BJ rkps 2192, k. 107r).

⁷ M. KOWALCZYK, „Bartłomiej z Jasła”, s. 13 (przedruk w: *taż*, *Colligite fragmenta*, s. 121), nr 43.

Odprawiana w Wielki Czwartek msza wieczery Pańskiej miała wyjątkowy charakter. Dla rzeszy wiernych świeckich był to dzień przyjęcia dorocznej Komunii sakramentalnej, do której zobowiązywał wszystkich katolików dekret Soboru Laterańskiego IV oraz statuty diecezjalne⁸. Z tego względu jest niemal pewne, że odbiorcami kazania byli zarówno duchowni, jak i świeccy. Maria Kowalczyk, łącząc kazanie z audytorium duchownym, mogła zasugerować się brzmieniem początkowego zwrotu do słuchaczy: „Domini reverendi fratresque dilecti!” („Czcigodni panowie i umiłowani bracia!”, lin. 4). Okoliczność liturgiczna i treści zawarte w kazaniu, a nawet sam początkowy zwrot do słuchaczy wskazują, że Bartłomiej zwracał się do szerszej publiczności — audytorium mieszanego składającego się z duchownych i świeckich. Skierowany do świeckich zwrot: „tu, simplex” występuje w kazaniu obok skierowanych do kapłanów rozważań o godnym sprawowaniu Eucharystii czy obok zajmującej ówczesnych duszpasterzy dyskusji nad dniem udzielania wielkanocnej Komunii⁹ i sąsiaduje z cytatami z pism ojców Kościoła, św. Tomasza z Akwinu lub Arystotelesa; elementy te nie stoją ze sobą w sprzeczności¹⁰. Idąc tropem wskazanym przez S. Wenzela, można ostrożnie upatrywać audytorium Bartłomieja z Jasła w zgromadzonych na wspólnej, uroczystej liturgii wielkoczwartkowej duchownych i świeckich członkach społeczności uniwersyteckiej wraz z lokalnymi parafianami¹¹.

W tym miejscu wypada zweryfikować również pogląd, jakoby w roku 1391 Bartłomiej z Jasła nie miał jeszcze święceń kapłańskich (prezbiteratu). Pogląd ten wyraził Jerzy Wolny, opierając się na błędnym odczycie słów Bartłomieja w kazaniu *Iustus sicut leo* wygłoszonym 8 maja 1391 roku; poprawnie odczytany tekst nie daje podstaw do takiego stwierdzenia¹².

⁸ Na ten temat zob. znakomitą pracę I. SKIERSKIEJ, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa: Instytut Historyczny PAN, 2003, rozdz. IV. 2, w szczególności s. 225–231.

⁹ Różne interpretacje dekretu soborowego i przegląd praktyk kościelnych w tym zakresie przedstawiła I. SKIERSKA, *Obowiązek*, s. 228–230. Warto zwrócić uwagę na spójność wykładu Bartłomieja z Jasła z praktyką kościelną udzielania Komunii wielkanocnej w różne dni około Wielkanocy ze względu na przeszkody w dotarciu wiernych do kościoła parafialnego (tamże, s. 229, 230 i przyp. 36).

¹⁰ Zob. S. WENZEL, *Latin Sermon Collections from Later Medieval England: Orthodox Preaching in the Age of Wyclif*, (Cambridge Studies in Medieval Literature, 53), Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 245–246.

¹¹ Zob. S. WENZEL, *Latin Sermon Collections*, s. 246–249, gdzie znajduje się omówienie kazania na Wielki Czwartek. Na s. 247 autor konstatuje w związku z audytorium: „The sermon begins with the address »Reuerendi domini« and later switches to »Karissimi«, which may speak for a clerical audience, yet the sermon's emphasis on receiving communion on this day surely envisions what I have considered a parish community, not a clerical congregation, unless it be students at university”.

¹² J. WOLNY, „Kaznodziejstwo”, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, red. M. Rechowicz,

DATACJA

Przesłanek do datacji kazania *Hoc epulum* dostarcza zarówno krytyka zewnętrzna, jak i wewnętrzna. Po pierwsze, pewny *terminus post quem* wyznaczają zależności tekstowe od *Dialogus rationis et conscientiae* Mateusza z Krakowa — jego powstanie datowane jest na rok 1388¹³. Po drugie, papier, na którym Bartłomiej spisał kazanie *Hoc epulum*, był w użyciu na początku lat dziewięćdziesiątych XIV wieku — w latach 1390–1393¹⁴. Po trzecie, na tym samym papierze Bartłomiej zapisał kazanie na temat *Dic, duc, fac*, które powstało z okazji ingresu

Lublin: TN KUL, 1974, s. 293 z powołaniem na artykuł M. Kowalczyk, która odnośny fragment odczytała następująco: „ex quo in sacris nondum sum constitutus, nec doctoratus privilegio insignitus”; M. KOWALCZYK, „Odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego”, s. 37 (w przedruku s. 95). Poprawny odczyt obszerniejszego fragmentu brzmi: „Etiam de praesenti puto mihi non esse detrahendum per eos, qui mei personam perpendentes dicerent non esse per me praedicandum, ex quo in sacris nondum sum consciens nec doctoratus privilegio insignitus, quoniam hunc actum sermonem non dico, propter quod etiam sollemnitates praedicantium in eo omitto” (BJ rkps 2192, k. 28r–v); co nie tylko jest zgodne z zapisem rękopiśmiennym, lecz — gdy umieścimy go w szerszym kontekście — daje również lepszy sens. Cytat pochodzi z protematu kazania *Iustus sicut leo*; jednym z retorycznych toposów spotykanych w protematyach było zdobycie życzliwości auditorium (tzw. *captatio benevolentiae*). Prawdopodobnie w wypadku Bartłomieja nie był to zabieg wyłącznie retoryczny. Jasno stwierdził, że były osoby przeciwne temu, by głosił on kazanie, nie posiadając wykształcenia teologicznego (i dlatego nie nazywa swojego wystąpienia „kazaniem”), a następnie podkreślił, że przemawia na polecenie przełożonego i w zgodzie z lokalnym zwyczajem: „Igitur forte eadem ratione et ego ad mandata superioris et ex consuetudine loci huius idem possem, dummodo scirem exercere” (BJ rkps 2192, k. 28v). W odczycie J. Kusia sporny fragment brzmi: „ex quo in sacris non sum constitutus, quoniam hunc actum [!] non dico”; J. Kuś, „*Iustus sicut leo*. Studium ikonografii św. Stanisława Szczepanowskiego”, *Rocznik Krakowski*, 1987, s. 8. Na tej podstawie Kuś wyciągnął bałamutny wniosek, że „mówca wcale nie posiadał wyższego stopnia w hierarchii kościelnej, był tylko kanonikiem”.

¹³Datacja według W. SEŃKO, A.L. SZAFRAŃSKI, *Mateusza z Krakowa Opuscula theologica dotyczące spowiedzi i komunii* (= Materiały do historii teologii średniowiecznej w Polsce, z. 1), (Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultae Spectantia, 2/1), Warszawa: ATK, 1974, s. 356; F.J. WORSTBROCK, „Matthäus von Krakau”, w: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, t. 6, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987, kol. 177. Za nieporozumienie trzeba uznać datę 1390–1395 podaną przez C. CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400. Literaturhistorische Studie und Repertorium*, (Mittelaltersche Studien und Texte, 37), Leiden – Boston: Brill, 2007, R75A.

¹⁴Znak wodny w kształcie dzwonu z potrójnym zawieszeniem i przechodzącą przez środek kresą z kart 131/134 oraz 58/61 notują następujące repertoria: V.A. MOŠIN, S.M. TRALJIČ, *Vodeni znakovi XIII. i XIV. vijeka [Filigranes des XIII^e et XIV^e siècles]*, t. 1, Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Historijski Institut, 1957, nr 2921 (identyczny znak na papierze użytym w roku 1390); *Wasserzeichen des Mittelalters*, AT5000-372_151 i AT5000-862_165; <http://www.wzma.at/4391> i <http://www.wzma.at/8354>, dostęp 2018-06-18 (identyczne znaki będące w użyciu w latach 1390–1393 i ok. roku 1392); tam również zestawienie wariantów tego znaku, które występowały w latach 1389–1392 i są notowane w innych repertoriach.

Piotra Wysza na biskupstwo krakowskie¹⁵. Wygłoszenie kazania dedykowanego Wyszowi miało miejsce w 1393 roku¹⁶, przypuszczalnie między końcem stycznia a początkiem marca, gdyż z jednej strony trzeba wziąć pod uwagę czas potrzebny na przywiezienie do Krakowa bulli prowizyjnej, a z drugiej strony 9 marca 1393 roku Piotr Wysz wystąpił już jako biskup krakowski¹⁷. Wydaje się zatem możliwe, że również *Hoc epulum* zostało spisane w tym samym czasie.

¹⁵Tak K. Ożóg, „Spór o biskupstwo krakowskie w roku 1392 na tle stosunków Polski z papieństwem u schyłku XIV wieku”, *Kwartalnik Historyczny*, 104 (1997), z. 1, s. 3, 19. Z kolei M. Kowalczyk przyjęła, że kazanie *Dic, duc, fac* powstało z okazji „prekonizacji” Piotra Wysza na biskupstwo krakowskie, skoro na samym ingresie kazanie *Tu, Cherub extentus* wygłaszał Stanisław ze Skalmierza. Ustalenie relacji między tymi dwoma kazaniem przekracza ramy naszego artykułu. Niemniej należy uściślić dwie sprawy. Po pierwsze, formalnie rozumiana prekonizacja miała miejsce na konsystorzu w kurii papieskiej i była aktem urzędowym. Natomiast w diecezji publiczne i uroczyste odczytanie papieskiej bulli prowizyjnej miało miejsce podczas ingresu biskupa nominata do katedry. Po drugie, z objęciem rządów biskupa w diecezji wiązało się kilka ceremonii: konsekracja biskupia, intronizacja (ingres do katedry) oraz pierwsza msza w katedrze. Uroczysty ingres do katedry i pierwsza msza mogły nastąpić dopiero po konsekracji. W wypadku Piotra Wysza konsekrację biskupią musiało jeszcze poprzedzić przyjęcie święceń prezbiteratu (w bulli z 4 XII 1392 powiedziano, że Wysz ma tylko niższe święcenia). Miejsce kazań (mów) w tych uroczystościach wymaga odrębnych badań. Zob. M.D. KOWALSKI, *Proventus Camerae Apostolicae debiti. Opłaty duchowieństwa polskiego na rzecz papieżstwa w latach 1417–1484*, (Medium Aevum, 2), Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2010, s. 83–85; J. MACIĘJEWSKI, „Konsekracja biskupia w trzynastowiecznej Polsce”, *Nasza Przyszłość*, 105 (2011), s. 117, 138; E. WÓŁKIEWICZ, „Ceremoniał ingresu biskupów wrocławskich w późnym średniowieczu”, w: *Kościół i duchowieństwo w średniowiecznej Polsce i na obszarach sąsiednich*, (Ecclesia Clerusque Temporibus Medii Aevi, 3), red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2013, s. 197–221.

¹⁶W samym kazaniu *Dic, duc, fac* znajduje się informacja, która pozwala datować je na rok 1393. Bartłomiej stwierdził, że łaski wyświadczone Krakowowi przez Stolicę Apostolską, czyli powołanie Piotra Wysza na biskupstwo krakowskie, miały miejsce w „minionym roku”: „*Ecce rex tuus venit tibi per fluentia gratiae a Sede Apostolica derivata, quae anno transacto hoc regnum irrigando non est dubium, quin in plerisque multipliciter fructuum vitae aeternae adauxerunt*” (BJ rkps 2192, k. 60r). M. KOWALCZYK w artykule „Odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego”, s. 28 (w przedruku s. 86), datowała to kazanie nieprecyzyjnie na czas po 4 grudnia 1392 roku, natomiast jego wydawca W. SEŃKO w publikacji *Piotr Wysz z Radolina* (s. 258) — na 1392 rok, czyli zbyt wcześnie.

¹⁷Zob. W. SEŃKO, *Piotr Wysz z Radolina*, Aneks: *Dokumenty dotyczące życia i działalności Wysza*, s. 298, nr 50. Według badań M.D. Kowalskiego w XV wieku najkrótszy czas dotarcia bulli prowizyjnej do Polski to jeden miesiąc, licząc od czasu złożenia obligacji z tytułu zapłaty serwiców lub od faktycznego uiszczenia serwiców (w odniesieniu do wydawania bulli w różnym czasie obowiązywały odmienne praktyki). Taką obligację prokurator Piotra Wysza złożył w kurii papieskiej 19 grudnia 1392 roku i zapewne dopiero wówczas mógł otrzymać bullę. Zob. M.D. KOWALSKI, *Proventus Camerae Apostolicae debiti*, s. 85, 117; przykłady na s. 113–116; K. Ożóg, „Spór o biskupstwo krakowskie w roku 1392”, s. 17–18; S. TRAWKOWSKI, „Piotr z Radolina zwany Wyszem, h. Łaska (zm. 1414)”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Kraków [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1981, s. 423.

Niewątpliwie Bartłomiej przebywał wówczas w Polsce i niemal na pewno jeszcze w Krakowie. Na początku lat dziewięćdziesiątych wraz z grupą polskich uczonych wykształconych za granicą, głównie na Uniwersytecie w Pradze, zaangażował się w starania około odnowienia uniwersytetu w Krakowie, a także obracał się w kręgu dworu królewskiego Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły. Przyjazd Bartłomieja z Pragi do Krakowa nastąpił jakiś czas po 29 września 1389, a przed 4 grudnia 1390¹⁸, natomiast ostatnim uchwytnym źródłowo świadectwem obecności Bartłomieja w Krakowie jest wspomniana powyżej mowa na ingres Piotra Wysza wygłoszona krótko przed 9 marca 1393 roku¹⁹.

Wychodząc od powyższych przesłanek, proponujemy datować powstanie kazania *Hoc epulum comedas* na czas pobytu Bartłomieja z Jasła w Polsce (w Krakowie) w latach 1389/1390–1393, i to raczej bliżej końca niż początku tego okresu. Wygłoszenie kazania mogłoby więc nastąpić w Wielki Czwartek 1393 roku wypadający wówczas 3 kwietnia.

STRUKTURA KAZANIA

Kazanie *Hoc epulum* należy do rodzaju *sermo modernus*. Zostało ono skomponowane wokół wybranego przez kaznodzieję tematu (tu zaczerpniętego ze szkolnego *Doctrinale* Aleksandra z Villedieu), którego podział (*divisio thematicis*) determinuje strukturę dalszego wywodu (*dilatatio*). U Bartłomieja z Jasła

¹⁸ K. Ożóg, „Krakowskie środowisko umysłowe na przełomie XIV i XV wieku a problem powstania Psalterza floriańskiego”, *Rocznik Biblioteki Narodowej*, 2011, s. 102–103; tamże na s. 102–104 nowsze ujęcie biografii Bartłomieja i doprecyzowanie niektórych faktów; ten sam artykuł w języku angielskim: K. Ożóg, „The Intellectual Circles in Cracow at the Turn of the Fourteenth and Fifteenth Centuries and the Issue of the Creation of the Sankt Florian Psalter”, *Polish Libraries*, 1 (2013), s. 166–185. Wcześniej biografię Bartłomieja podała M. Kowalczyk w cytowanych wyżej artykułach: „Odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego”, s. 24, 29 (w przedruku s. 82, 87) oraz „Bartłomiej z Jasła”, s. 4 (w przedruku s. 112). *Terminus ante quem* przybycia Bartłomieja do Krakowa to dzień wygłoszenia mowy *Beatus est, qui non fuerit scandalizatus in me* w drugą niedzielę Adwentu, którą M. Kowalczyk identyfikowała z 4 grudnia 1390 roku. Inaczej okoliczności wygłoszenia tej mowy widzi Z. Kałuża, odnosząc ją do początku XV wieku, gdy redagowano statuty Wydziału Sztuk, i proponuje datować na 5 grudnia 1400 — zob. Z. KAŁUŻA, „*Pereat dialectica!*”, zwłaszcza s. 75–76, 87–90. Uściślijmy w tym miejscu, że komisja, w której skład wchodził Bartłomiej z Jasła, redagowała w latach 1400–1401 statuty ogólnouniwersyteckie (do nich odnosi się przywołana przez Z. Kałużę notatka wydana przez Z. Kozłowską-Budkową), natomiast statuty Wydziału Sztuk pochodzą z lat 1404–1406 i stworzyła je komisja w innym składzie — zob. *Statuta nec non Liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, wyd. J. Muczkowski, (Zabytki z Dziejów Oświaty i Sztuk Pięknych, 1), Kraków 1849, s. I.

¹⁹ Jeszcze w roku 1393 lub najpóźniej na początku 1394 roku Bartłomiej objął funkcję rektora szkoły przy kolegiacie NMP w Sandomierzu. Jego wyjazd z Krakowa miał niewątpliwie związek z zawieszeniem działalności uniwersytetu, natomiast Bartłomiej nadal utrzymywał kontakty z dworem królewskim. Zob. K. Ożóg, „Krakowskie środowisko umysłowe”, s. 102–103.

deklarację podziału tematu poprzedza rozbudowany wstęp — *prothema* (lin. 1–105). Kaznodzieja powiedział tam najpierw o roli pokarmu dla odnowienia i podtrzymania sił cielesnych, posługując się obrazem zaczerpniętym z życia codziennego oraz przykładami biblijnymi (lin. 4–22), aby następnie przejść do pokarmu eucharystycznego: pokarm ten odnawia siły duchowe, dlatego stosownym czasem do jego przyjmowania jest okres paschalny następujący po Wielkim Poście — okresie pokuty i wyrzeczenia (lin. 23–62). W tym kontekście Bartłomiej sformułował i rozpatrzył duszpastersko-prawnicze *dubium*: w jaki sposób pogodzić przyjmowanie Komunii sakramentalnej w Wielki Czwartek z kanonem Soboru Laterańskiego IV *Omnis utriusque sexus* nakazującym przystępować do Komunii „in Pascha” (lin. 63–97).

Podział tematu „Hoc epulum comedas” na trzy części nadał właściwemu kazaniu strukturę trójdzielną (lin. 106–111). W kolejnych punktach kazania Bartłomiej z Jasła rozważa:

- (1) wzniosłość sakramentu Ciała Pańskiego, która sama w sobie winna pociągać wiernych do jego przyjmowania (lin. 112–193);
- (2) pożytek płynący z Komunii Świętej, mianowicie liczne korzyści duchowe, jakie odnosi wierny, który godnie spożywa Ciało Pańskie (lin. 194–279);
- (3) okoliczności spożywania Pokarmu eucharystycznego, czyli w jaki sposób przygotować się do sakramentu, jak go przyjmować i jak zachowywać się po jego przyjęciu (lin. 280–447).

Wydaje się, że finałem tak zarysowanej struktury kazania były słowa „Nunc ergo [...] valeat praeparare” (lin. 448–453), w których Bartłomiej wezwał słuchaczy do zjednoczenia z Chrystusem na drodze miłości. Z kolei triada „custodiet” — „teneat” — „valeat praeparare” swoją treścią i wewnętrzną rytmiką nawiązuje do formuł doksologicznych: „niech miłość strzeże nas po spożyciu sakramentu Eucharystii, podtrzymuje, gdy go spożywamy, i przygotowuje przed spożywaniem”. Cały ten akapit retorycznie odpowiada podsumowaniu kazania (*unitio* — *clausio*) i prawdopodobnie w początkowym zamyśle Bartłomieja stanowił zakończenie *Hoc epulum*.

Niemniej bezpośrednio po tym podsumowaniu następuje wspomniany wyżej obszerny *passus* złożony z autorskiego wprowadzenia i cytatu z *De discretione spirituum* Henryka z Hesji (lin. 462–503). *Passus* ten pod względem tematycznym jest integralnie związany z poprzedzającym go tekstem, z którym został połączony w sposób logiczny i retorycznie zgrabny za pomocą *dubium* (lin. 454–461)²⁰,

²⁰Tego rodzaju *dubia* i pytania retoryczne są charakterystyczne dla jego stylu, a w każdym razie stosunkowo często u niego występują. Zob. lin. 63–97, 149–193 w tym kazaniu i inne kazania,

jednak pod względem kompozycyjnym wyłamuje się z zaplanowanej struktury utworu²¹. Tak poszerzone kazanie pozostało niewykończone: brak mu puenty i retorycznego zamknięcia. Nie wiemy zatem, jakie były dalsze zamiary Bartłomieja względem konstrukcji kazania. Czy planował doprowadzenie do jakiegoś „drugiego końca”, drugiej *unitio* i formuły doksologicznej, których ostatecznie zabrakło? Czy może chodziło o zgromadzenie materiałów kaznodziejskich, analogicznych do *auctoritates*, które znajdują się w kilku miejscach składki?

ŹRÓDŁA

Pełną listę zapożyczeń jawnych i niejawnych zawiera indeks do tekstu kazania zamieszczony poniżej, natomiast w tym miejscu przyjrzymy się dokładniej kilku przejętkom, które dadzą pewien wgląd w warsztat kaznodziejski Bartłomieja i pozwolą zapoznać się z jego założeniami ideowymi i celami duszpasterskimi. Zarazem będą to przejęcia z źródeł, których — o ile nam wiadomo — do tej pory u Bartłomieja nie rozpoznano.

A) Hugo Ripelin ze Strasburga, *Compendium theologiae veritatis*

Jak się wydaje, trzy elementy swojego kazania Bartłomiej zaczerpnął z *Compendium theologiae veritatis* Hugona Ripelina ze Strasburga: 1) *divisio thematis*, czyli trzy wiodące zagadnienia, które wyznaczają trójdzielną strukturę kazania; 2) fragment rozwinięcia drugiej części kazania przedstawiający korzyści ze spożywania Eucharystii: „quaedam utilitates Eucharistiae”; 3) fragment rozwinięcia trzeciej części mówiący o „modus sumendi Eucharistiam”. Za każdym razem są to parafrazy fragmentów *Compendium*, i tylko sporadycznie trafiają się cytaty dosłowne. Przy aktualnym stanie badań otwarte pozostaje pytanie, czy Bartłomiej korzystał bezpośrednio z tego popularnego trzynastowiecznego wykładu teologii, czy też jego znajomość dzieła została zapośredniczona przez jakiś inny, nieznan nam utwór. Fakt, że na etapie rewizji kazania Bartłomiej umieścił w rękopisie cytaty i odsyłacze do *Compendium*, zdaje się świadczyć, że przynajmniej wówczas czerpał z tego dzieła bezpośrednio²².

np. *Dic, duc, fac*, wyd. W. Seńko, *Piotr Wysz z Radolina*, s. 268, lin. 378–383; kazanie *Hic iubet ordo libri*, wyd.: *Prima verba. Krakowskie mowy uniwersyteckie*, wyd. E. Jung-Palczewska, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000, s. 34.

²¹Na swoistą odrębność cytatu z Henryka z Hesji wskazuje również to, że między dwiema częściami „dodatku” przebiega wspomniana już wyżej granica paleograficzna (pismo B i B*).

²²Bartłomiej mógł się zaznajomić z *Compendium* już podczas swojego pierwszego pobytu w Pradze przed 1391 rokiem. O korzystaniu z tego dzieła w Czechach co najmniej od połowy XIV wieku (począwszy od *Malogranatum*) pisze H. KRMÍČKOVÁ, „*Malogranatum* a jeho pramen *Compendium theologiae veritatis*”, *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity. Studia*

1) *Divisio thematis* — struktura kazania

Zagadnień związanych z Eucharystią i Mszą Świętą dotyczą rozdziały 12–19 księgi VI *Compendium*. Na poziomie struktury kazania Bartłomiej prawdopodobnie zainspirował się tytułami rozdziałów 13, 15–17.

W celu lepszego zobrazowania podobieństwa między obydwoma tekstami w poniższym zestawieniu kolejność fragmentów z *Compendium* dopasowano równolegle do fragmentów *Hoc epulum*.

<p>Hugo Ripelin ze Strasburga <i>Compendium theologicæ veritatis</i>, ks. VI, rozdz. 13–17 (s. 212a–217b)²³</p> <p>Cap. 13: <i>De dignitate et excellentia sacramenti Eucharistiae</i> Cap. 17: <i>De abstinentia a communione</i></p> <p>Cap. 15: <i>De effectu in suscipientibus corpus Christi</i></p> <p>Cap. 16: <i>De modo sumendi Eucharistiam</i></p>	<p>Bartłomiej z Jasła <i>Hoc epulum comedas</i> (lin. 106–111)</p> <p>In quibus quidem verbis tria tanguntur principaliter.</p> <p>Primo, excellentia dignitatis sacramenti Corporis Christi cum exclusione excusationis ab eodem sacramento se abstrahentium; et istud tangitur in ly ‘hoc’.</p> <p>Secundum est utilitas, quam sumentes hoc sacramentum consequuntur, cum dicitur ‘epulum’.</p> <p>Tertium, modus sumendi hoc sacramentum venerabile cum dispositione circa sumptionem eiusdem requisita, quod innuitur, quando subinfertur ‘comede’.</p>
--	---

Z kolei w narracji kazania, jak zobaczymy, zależność od *Compendium* okazuje się znacznie bardziej względna i uwarunkowana doktrynalnymi zapatrywaniami kaznodziei.

minora Facultatis Philosophicæ Universitatis Brunensis, C 43 (1996), s. 37–47; też, *Studie a te-
xty k počátkům kalicha v Čechách*, (Opera Universitatis Masarykianæ Brunensis. Spisy Masaryko-
vy Univerzity v Brně — Filozofická fakulta, 310), Brno: Masarykova Univerzita, 1998, *passim*.
Praskie biblioteki przechowują bez mała 40 średniowiecznych kopii tego dzieła, krakowskie co
najmniej 13, nie licząc fragmentów; najstarsze kopie zachowane w bibliotece Uniwersytetu Kra-
kowskiego pochodzą z drugiej połowy XIV i początku XV wieku (zob. BJ rkps 1275, 1681, 2210,
2399).

²³ Tekst *Compendium* cytujemy według wydania A. Borgneta opublikowanego wśród dzieł Al-
berta Wielkiego: ALBERTI MAGNI *Opera omnia*, vol. 34, Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1895,
nieznacznie modyfikując interpunkcję.

2) „Quaedam utilitates Eucharistiae”

Fragment rozwinięcia drugiej części kazania mówiący o korzyściach z przyjmowania Ciała Pańskiego został milcząco zapożyczony z 15 rozdziału *Compendium*. Na swoje źródło naprowadził sam autor podczas późniejszej redakcji kazania, gdy uzupełniając drugą „utilitas” drobnym dodatkiem, jako jego źródło wskazał *Compendium*: „»id est meae dilectionis, liberationis, imitationis«, in *Compendio*” (lin. 220–221).

Bartłomiej wymienia szesnaście „utilitates” (lin. 216–253). Wszystkie z wyjątkiem jednej mają podstawę w tekście *Compendium*, gdzie jest mowa o „bonum multiplex”, które Hugo przedstawił w postaci listy siedemnastu nienumerowanych punktów („item”). Bartłomiej ułożył poszczególne „korzyści” w innej kolejności niż Hugo, dopasowując pierwszych dwanaście do wiersza mnemotechnicznego, niezwykle popularnego w XIV i XV wieku, mówiącego o skutkach, jakie sprawia Eucharystia (lin. 208–210)²⁴.

Hugo Ripelin ze Strasburga
Compendium theologiae veritatis, ks. VI,
rozdz. 15 (s. 213b–214b)

[17a, na końcu „listy korzyści”, jako jej podsumowanie po punkcie 17] De effectu Eucharistiae dicit Bernardus:

Bartłomiej z Jasła
Hoc epulum comedas (lin. 211–265)

[0, na początku „listy korzyści”, jako wprowadzenie do niej, przed punktem 1] Huius etiam utilitates tangens, beatus Bernardus in una *Contemplatione* dicit:

²⁴Zob. np.: M. RUBIN, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 148, przyp. 396; A. ZAJCHOWSKA, „*Desiderium et reverentia*. Godne i niegodne przyjmowanie komunii świętej w świetle średniowiecznych kazań de Corpore Christi z późnośredniowiecznych rękopisów bibliotek Polskiej Prowincji Zakonu Braci Kaznodziejów”, w: *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV–XVI wieku*, red. W. Walecki, (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, 5), Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017, s. 33–37 (całość na s. 16–60). Różne wersje wykazów lub omówień „korzyści” („utilitates”), ewentualnie „dóbr” („bona”), „skutków” („effectus”), owoców („fructus”) płynących ze spożywania Komunii to motyw toposowy średniowiecznego kaznodziejstwa eucharystycznego i teologii Eucharystii. W bliskim Bartłomiejowi środowisku praskim wykorzystywali go (w połączeniu z wierszem mnemotechnicznym lub bez niego) np. Wojciech Raňkūv z Ježova (Adalbertus Ranconis de Ericinio), Mateusz z Krakowa, Maciej z Janova, Maciej z Legnicy, Andrzej z Brodu, Jan Hus, Mikołaj z Drážďan (de Dresda). Teksty dwóch ostatnich i Bartłomieja wykazują dużą zbieżność z *Compendium* i częściowo między sobą, co każe postawić pytanie o ich ewentualne powiązania; zob. MAGISTRI IOHANNIS HUS *Postilla adumbrata*, sermo 165 (Corporis Christi), (CCCM 261), wyd. B. Ryba, G. Silagi, Turnhout: Brepols, 2015, s. 670–672; NICOLAUS DE DRESDA, *Contra Gallum*, wyd. H. Krmíčková, w: *taž, Studie a texty k počátkům kalicha v Čechách*, s. 170–173.

„Corpus Christi est aegris medicina, peregrinantibus via, debiles confortat, valentes delectat, languorem sanat, sanitatem conservat. Per hoc fit homo mansuetior ad correctionem, patientior ad laborem, ardentior ad amorem, sagacior ad cautelam, ad obedientiam promptior, ad gratiarum actiones devotior”.

[17] Item, intellectus illuminatio. I Reg. XIV, 27, gustavit Ionathas de melle, et illuminati sunt oculi eius.

[1] Digne suscipientes Corpus Christi bonum multiplex consequuntur.

Primum est Christi commemoratio. *Hoc facite in meam commemorationem*, scilicet dilectionis, liberationis, imitationis.

[brak odpowiednika]

[8] Item, virtutum roboratio. Psal. CIII, 15: *Panis cor hominis confirmet*.

[5] Item, devotionis augmentatio. Psal. XXII, 5: *Impinguasti in oleo* etc. Nutri-
mentum enim, quod hic datur nobis quantum ad esse gratuitum, in tribus attenditur, scilicet in conservatione devotionis ad Deum, et dilectionis ad proximum, et delectationis intra nosmetipsos.

[11] Item, spei elevatio. Unde Apostolus, ad Roman. VIII, 32: *Quomodo non etiam cum illo* etc.

„Corpus Christi aegrotis est medicina, peregrinantibus diaeta; [por. nr 3] debiles confortat, valentes delectat, languidos sanat, [por. nr 10] sanitatem firmat. [por. nr 1] Fit homo ardentior ad amorem, sagacior ad cautelam, pronior ad oboediendum, devotior ad gratiarum actiones”.

[1] Et ex hoc, quod hic dicitur: ‘Homo fit ardentior ad amorem’ — per hoc patet, quomodo ‘inflammatur’; sic etiam inflammatur intellectum illuminando, iuxta figuram de Ionatha, qui, postquam gustavit favum mellis, illuminatus fuit, ut legitur *I Regum 14*.

[2] ‘Memorat’ — iuxta Evangelium: „Hoc facite in mei commemorationem”, id est meae „dilectionis, liberationis, imitationis”, in *Compendio*. Et papa in *Legenda* dicit, quod per hoc „recolitur memoria illius, quam in passione sua Christus monstravit suae excellentissimae caritatis. Unde, ut artius huius caritatis immensitas cordibus fidelium infigeretur, in ultima cena hoc sacramentum instituit, tamquam passionis suae memoriale perenne”. Et hoc potest homines movere ad gratitudinem.

[3] ‘Sustentat’ — per illud Bernardi: ‘Debiles confortat’.

[4] ‘Roborat’ in virtutibus; unde *Psalmus*: „Et panis cor hominis confirmet”.

[5] ‘Auguet’ devotionem; *Psalmus*: „Impinguasti in oleo caput meum et calix meus quam praeclarus est!”; Magister *Sententiarum*: „Non modo est augmentum virtutis et gratiae, sed ille totus sumitur, qui est fons et origo totius gratiae”.

[6] ‘Spem’ elevat; unde Apostolus: „Quomodo non omnia nobis in ipso donavit?”.

[6] Item, fomitis mitigatio. Psal. XXII, 2: *Super aquam refectionis* etc.: quia sicut aqua refrigerat, sic et istud sacramentum fervorem concupiscentiae mitigat.

[4] Item, spiritualis refectio. Psal. XXII, 2: *In loco pascuae* etc. Deus enim non tantum instituit sacramentum quod nos in esse gratiae generaret, ut baptismum; vel quod genitos roboraret, ut confirmationem, verum etiam quod roboratos nutriet, ut Eucharistiam: propter quod haec tria sacramenta dantur omnibus, qui ad fidem accedunt.

[2] Item, vivificatio interior, quia nonnumquam per virtutem huius sacramenti fit de attrito contritus. Unde sicut, Genes. II, 9, lignum vitae comestum vitam praestabat, sic per hanc gratiam purgamur, illuminamur, perficimur, reficimur, et vivificamur. Et bene redditur vita per cibum, per quem et mors intravit.

[3] Item, corporis Christi mystici incorporatio. Unde dictum Augustini: „Non tu me mutabis in te, sed tu mutaberis in me” non intelligitur de unione corporis mystici de novo facienda, sed de augenda: non enim unit dissimilia.

[13] Item, fidei commendatio, quia in hoc sacramento fides elevatur supra naturam, supra sensum et supra intellectum. Apostolus, II ad Corinth. X, 5: *In captivitatem redigentes omnem intellectum in obsequium Christi*.

[10] Item, contra diabolum armatio. Psal. XXII, 3: *Parasti in conspectu meo mensam, adversus* etc.

[9] Item, peccatorum remissio, quia per istum cibum semper fit reparatio deperditi. Unde quando dicitur in oratione Dominica: *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*, statim sequitur: *Et dimitte*

[7] ‘Reficit’ — carnalem concupiscentiam mitigando; unde *Psalmus*: „Super aquam refectionis educavit me”, sicut enim aqua refrigerat, sic Corpus Christi contra carnales concupiscentias refrigerium praestat.

Vel reficit spiritualiter; *Psalmus*: „In loco pascuae, ibi me collocavit”.

[8] ‘Vitam dat’; in *Genesi* 3: „Ne forte comedat de ligno vitae et vivat in aeternum”; lignum vitae comestum praeparabat vitam; *Ioannis* 6: „Iste vero »panis vivus, qui descendit de caelo, vitam mundo tribuit«”.

[9] ‘Unit’ corpori Christi mystico, id est Ecclesiae incorporando iuxta illud Augustini libro *Confessionum*: „Cibus sum grandium, comede; nec tu me mutabis in te, sed tu mutaberis in me”.

[10] ‘Confirmat’; Bernardus, ubi supra: ‘Sanitatem firmat’. Vel ‘fidem confirmat’, id est commendabilem reddit, quia in hoc sacramento per fidem credimus, quod est super omnem sensum et rationem.

[11] ‘Munit’ contra diabolum; *Psalmus*: „Parasti in conspectu meo mensam adversus eos, qui tribulant me”.

[12] ‘Vitium repellit’, quia virtus per hoc collata seu ipsius fervor caritatis cum vitio se non compatiuntur. Et ergo cum dicitur: „Panem nostrum cotidianum da nobis hodie”, statim subiungitur: „et dimitte nobis

nobis debita nostra. Istud intelligitur de venialibus tantum: quia sicut alimentum naturale prodest viventi et non mortuo, sic alimentum spirituale.

[12] Item, amoris excitatio. Bernardus: „Disce, Christiane, quantum debeas diligere Christum, qui dedit nobis carnem suam in cibum, sanguinem in potum, animam in pretium, aquam lateris in lavacrum”.

[14] Item, Angelica convivatio. Psal. LXXVII, 25: *Panem Angelorum manducavit homo*.

[15] Item, regni coelestis collatio, Ioan. VI, 55.57: *Qui manducat meam carnem, et bibit etc.*

[7] Item, collatio gratiae, Exod. XVI, 13, descendente manna descendebat pariter et ros.

[16] Item, spiritualis delectatio. Sapient. XVI, 20: *Panem de coelo praestitisti etc.*

debita nostra”, quia hunc panem consequitur remissio peccatorum, ad minus venialium, et etiam aliorum obliorum mortalium.

[13] Per hoc etiam sacramentum fit incitatio ad dilectionem; unde Bernardus in *Contemplatione*: „Digne debes, o homo, diligere Deum, qui dedit nobis carnem suam in cibum et sanguinem in potum, animam in pretium, aquam lateris in lavacrum”.

[14] Per hoc etiam associamur aliquo modo angelis; *Psalmus*: „Panem angelorum manducavit homo”.

[15] Immo vita confertur aeterna per hoc; unde Evangelista: „Qui manducat carnem [f. 133v] meam et bibit meum sanguinem, habet vitam aeternam”.

[16] Hic etiam per hoc confertur gratia; unde habetur in *Levitico*, quod descendente manna descendebat et ros, id est manducantem Corpus Christi sequitur gratia;

[16a] qui etiam spirituali delectatione non destituitur, iuxta illud *Psalmi*: „Panem de coelo praestitisti eis, Domine, habentem omne delectamentum suavitatis”.

3) „Modus sumendi Eucharistiam”

Trzecie zapożyczenie znajduje się w trzeciej części kazania i pochodzi z 16 rozdziału *Compendium*. Cały fragment Bartłomiej opatrzył na etapie redakcji kazania odsyłaczem na marginesie: „In *Compendio theologiae veritatis*” (nota do lin. 317).

Hugo Ripelin ze Strasburga
Compendium theologiae veritatis, ks. VI,
rozdz. 16 (s. 215b)

Qualiter autem ad communionem accedendum sit, discere possumus in esu agni paschalis. Comedebant enim Iudaei accinctis renibus, calceatis pedibus, baculos

Bartłomiej z Jasła
Hoc epulum comedas (lin. 317–334)

Nos ergo, ne ipsum divideremus ‘sumendo ad iudicium’, debemus accipere modum ipsum sumendi ex modo sumendi et comedendi agni paschalis, quae comestio hanc

habentes in manibus, cum lactucis agrestibus et panibus azymis, et festinanter.	praecessit figurando. Comedebant enim eum Iudaei accinctis renibus, calceatis pedibus, habentes baculos in manibus, cum lactucis agrestibus et festinanter.
Per primum significatur puritas castitatis. Luc. XII, 35: <i>Sint lumbi vestri praecincti, et lucernae, etc.</i>	Per primum intelligitur, quod simus casti, iuxta illud <i>Matthaei</i> : „Sint lumbi vestri praecincti”.
Per secundum affectus devotionis. Cantic. VII, 1: <i>Quam pulchri sunt gressus tui in calceamentis, filia principis.</i>	Per secundum — affectum devotionis habentes et a terreni pulveris immunditia separati, ut in <i>Canticis</i> : „Quam pulchra es in calceamentis tuis, filia”.
Per tertium memoria Dominicæ passionis. Genes. XXXII, 10: <i>In baculo meo transivi Iordanem istum.</i>	Tertio — cum memoria passionis Christi, iuxta illud: „In baculo isto transivi Iordanem”; Ambrosius in libro <i>De sacramentis</i> : „Virga imperium est divinitatis, baculus passio est”.
Per quartum amaritudo contritionis. Psal. LXXIX, 6: <i>Cibabis nos pane lacrymarum.</i>	Quarto — cum contritionis amaritudine, iuxta Psalmistam: „Cibabis nos pane lacrymarum”.
Per quintum promptitudo bonae voluntatis et operationis. Proverb. XXII, 29: <i>Vidisti virum velocem in opere suo? Coram regibus stabit.</i>	Quinto — cum promptitudine bonae voluntatis et operationis non differendo nos praeparare ad hoc, iuxta illud <i>Ecclesiastici</i> 5: „Ne tardaveris converti ad Dominum”.

Kilka innych, drobniejszych fragmentów *Hoc epulum*, które pochodzą albo mogą pochodzić z *Compendium theologiae veritatis*, opatrzyliśmy odpowiednią identyfikacją w edycji kazania (noty do lin. 212–215, 255–257, 271–272, 307–309).

B) Mateusz z Krakowa, *Dialogus rationis et conscientiae*

W swoim kazaniu Bartłomiej dwa razy cytuje *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione* (*Dialog rozumu i sumienia o częstej Komunii*) Mateusza z Krakowa²⁵. Są to cytaty obszerne, dosłowne i najbardziej znaczące, jeżeli chodzi o wymowę ideową kazania.

²⁵ O Mateuszu z Krakowa i jego twórczości zob. m.in. M. NUDING, *Matthäus von Krakau. Theologe, Politiker, Kirchenreformer in Krakau, Prag und Heidelberg zur Zeit des Großen Abendländischen Schismas*, (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 38), Tübingen: Mohr Siebeck, 2007 wraz z recenzją K. OŽOGA, opublikowaną w *Rocznikach Historycznych*, 2007, s. 267–270; W. SEŃKO, A.L. SZAFRAŃSKI, *Mateusza z Krakowa Opuscula theologica*, s. 9–232; tekst *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione* wydany tamże, s. 354–409.

1) Pierwszy, krótszy cytat z *Dialogu* znajduje się w pierwszym punkcie kazania, który dotyczy wzniosłości sakramentu Eucharystii („*excellencia dignitatis*”; u Mateusza: „*excellencia*”); zajmuje 10 wierszy w poniższym wydaniu (lin. 139–148), a pochodzi z drugiego rozdziału *Dialogu* i różni się od niego jedynie drobnymi wariantami tekstowymi²⁶. W pierwotnej wersji kazania autora cytowanego dzieła Bartłomiej określił anonimowym „*quidam doctor*”, natomiast podczas redakcji opatrzył to określenie identyfikującym dopiskiem w interlinii: „*Matthaeus*” (nota do lin. 123).

2) Drugi cytat liczy aż 64 wiersze i również jest dosłowny (lin. 348–411); znajduje się w trzecim punkcie kazania, którego przedmiotem są okoliczności towarzyszące Komunii: przed jej przyjęciem, w jej trakcie i po niej („*modus sumendi*”). Tym razem w pierwszej wersji kazania Bartłomiej użył określenia „*secundum quendam doctorem multum famosum*”, następnie zaś dwukrotnie je rozwinął jeszcze dokładniej niż poprzednio: „*M. M.*” (tj. „*magistrum Matthaeum*”) oraz na marginesie: „*magistrum Matthaeum, De certamine conscientiae cum ratione*” (nota do lin. 347). Fragment przejęty od Mateusza pochodzi z trzech końcowych rozdziałów *Dialogu* i dotyczy sposobu przygotowania do Eucharystii („*modus disponendi*”)²⁷.

C) Henryk Langenstein z Hesji, *De discretionem spirituum*

Cytat z traktatu Henryka z Hesji, także dosłowny, zajmuje w *Hoc epulum* 42 wiersze (lin. 462–503); pochodzi z 10 rozdziału traktatu Henryka²⁸. Choć, jak pokazaliśmy wyżej, kompozycyjnie i paleograficznie nie współgra on w pełni z tekstem poprzedzającym, to jednak nie ma tu mowy o przypadku ani pomyłce, gdyż wyraźny jest jego związek z literą i duchem całego kazania. Również określenie Henryka mianem „*doctor theologiae famosissimus*” wraz z precyzyjnym uzupełnieniem: „*Henricus de Hassia*” (lin. 460–461) świadczy o tym, że nie był on dla Bartłomieja autorytetem przypadkowym i nieznanym.

²⁶ MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, s. 377, lin. 313–323.

²⁷ MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, s. 406–409, lin. 1179–1261.

²⁸ TH. HOHMANN, *Heinrich von Langenstein „Unterscheidung der Geister”. Lateinisch und deutsch. Texte und Untersuchungen zu Übersetzungsliteratur aus der Wiener Schule*, (*Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters*, 63), München: Artemis Verlag, 1977, s. 102–106, lin. 4–63.

D) Tomasz z Irlandii, *Manipulus florum*: ojcowie Kościoła

Manipulus florum skompilowany przez Tomasza z Irlandii — nie tylko zbiór materiałów wykorzystywanych w twórczości kaznodziejskiej, ale także *florilegium* ascetyczne i przewodnik (auto)formacyjny²⁹ — jest w kazaniu *Hoc epulum* dziełem przytaczanym najczęściej poza Biblią i stanowi dla Bartłomieja podstawowe źródło cytatów patrystycznych³⁰.

Spośród kilkunastu obecnych w *Hoc epulum* wypowiedzi ojców Kościoła niemal wszystkie są przytoczeniami z drugiej ręki; być może tylko jeden raz Bartłomiej cytuje bezpośrednio kazanie św. Augustyna (lin. 151–153), ale i to może się okazać przytoczeniem z jakiegoś dzieła encyklopedycznego czy *florilegium*. Sześć autorytetów patrystycznych zostało przytoczonych w ramach szerszych cytatów z innych dzieł: z *Sentencji* Piotra Lombarda (dwukrotnie Augustyn), *Dekretu* Gracjana (Ambroży z Mediolanu), *Summary teologii* Tomasza z Akwinu (Pseudo-Augustyn, a właściwie Gennadiusz, *De ecclesiasticis dogmatibus*), z traktatu *De discretionem spirituum* Henryka z Hesji (Augustyn) i z *Compendium theologiae veritatis* Hugona Ripelina ze Strasburga (Augustyn).

Dziewięć innych *auctoritates* przypisanych Augustynowi, Ambrozemu i Janowi Chryzostomowi Bartłomiej zaczerpnął najpewniej z *Manipulus florum* Tomasza z Irlandii. Sam *Manipulus* pozostaje jednak źródłem nieujawnionym. To bezpośrednio, ale ukryte źródło erudycji Bartłomieja możemy rozpoznać dzięki temu, że zarówno cytaty, jak i odsyłacze do pierwotnych źródeł podaje on dokładnie w takim samym brzmieniu jak Tomasz z Irlandii w *Manipulus*, łącznie z ewentualnymi przeinaczeniami i błędami.

Jest tak na przykład w poniższym zapożyczeniu, w którym Bartłomiej zdradza specyficzny, a przy tym błędny, odsyłacz do 28 (zamiast 6) rozdziału *Ewangeli* *Mateusza*.

²⁹T. NASTULCZYK, „*Manipulus florum* Tomasza z Irlandii w środowisku krakowskich bernardynów (XV w.). Recepcja florilegium jako świadectwo transferu wartości teologicznych i moralnych”, w: *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym*, s. 327–334 (całość s. 327–360). Tam dalsza literatura.

³⁰*Manipulus florum* stanowi dla Bartłomieja źródło znajomości nie tylko tekstów ojców Kościoła, ale także niektórych tekstów filozoficznych, historycznych i innych, co się potwierdza w znacznie obszerniejszym materiale, jakim są dla nas mowy rekomendacyjne wygłoszone na wydziale sztuk Uniwersytetu Praskiego w latach osiemdziesiątych i pod koniec lat dziewięćdziesiątych oraz grupa mów związanych z odnowieniem Uniwersytetu Krakowskiego na początku lat dziewięćdziesiątych XIV wieku; ich krytyczne wydanie przygotowujemy w ramach projektu i serii wydawniczej „Corpus Philosophorum Polonorum”; nie będzie wielką przesadą, jeżeli powiemy, że *Manipulus florum* jest w nich wszechobecny.

Tomasz z Irlandii
Manipulus florum, Eucharistia E³¹

„Accipe cotidie, quod cotidie tibi prosit. Sic vive, ut cotidie merearis accipere! Qui non meretur cotidie accipere, non meretur post annum accipere”; Augustinus, tractans illud *Matthaei* 28: ‘Panem nostrum cotidianum’.

Bartłomiej z Jasła
Hoc epulum comedas
(lin. 183–187)

Et hoc vult beatus Augustinus, tractans illud *Matthaei* 28: ‘Panem nostrum cotidianum’, ubi dicit: „Accipe cotidie” — tu, simplex, intellige ad minus spiritualiter seu mystice — „quod cotidie tibi prosit. Sic vive, ut cotidie merearis accipere! Qui non meretur cotidie accipere, non meretur post accipere”.

Innym argumentem za upatrywaniem źródła Bartłomiejowej erudycji patrystycznej w antologii Tomasza z Irlandii jest wielość i seryjność zapożyczeń. Po pierwsze, w swoje kazanie Bartłomiej wplótł aż dziewięć cytatów zgodnych z *Manipulus*; siedem z nich jest zgodnych z autorytetami przytoczonymi w *Manipulus* w ramach hasła „Eucharistia”, które stanowi najbardziej odpowiedni materiał dla tematu kazania³². Po drugie, w dwóch miejscach odpowiednio dwa i trzy cytaty pochodzące z *Manipulus* przytoczył w jednym ciągu albo bardzo blisko siebie³³. Wolno więc, jak się wydaje, zastosować w tym wypadku zasadę „niemnożenia bytów bez potrzeby” i wyciągnąć wniosek, że te dziewięć cytatów pochodzi najprawdopodobniej nie z wielu różnych źródeł, ale z jednego wspólnego źródła, którym jest *Manipulus florum*.

Oto fragment z kazania, w którym mamy do czynienia z kumulacją trzech rekordów z *Manipulus*.

Tomasz z Irlandii
Manipulus florum

[Eucharistia G] „Quis digne celebrare hoc mysterium potest, nisi tu, Deus omnipotens, offerentem feceris dignum?”; Ambrosius in *Oratione*.

Bartłomiej z Jasła
Hoc epulum comedas
(lin. 181–189)

Nam dicit Ambrosius in *Oratione*: „Quis digne celebrare hoc mysterium potest, nisi tu, Deus omnipotens, offerentem feceris dignum?”.

³¹THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*; cytujemy według wydania internetowego: CH.L. NIGHMAN, *The Electronic „Manipulus florum” Project*, <http://web.wlu.ca/history/cnighman/MFedition/index.html> (dostęp 2018-06-30).

³²Hasło „Eucharistia” ma w *Manipulus florum* w sumie 23 cytaty (od A do Z). Bartłomiej wykorzystał treść sześciu z nich: B, C, E, G (2 razy), N, X, a oprócz tego hasła „Caritas C” oraz „Desiderium C”.

³³Zob. lin. 181–189: hasło „Eucharistia G, E, N”; lin. 287–291, 303–305: hasło „Eucharistia X” oraz „Desiderium C”.

[Eucharistia E] „Accipe cotidie ...” [jak wyżej]

[Eucharistia N] „Qui vulnus habet, medicinam requirit. Vulnus est, quia sub peccato sumus; medicina est caeleste et venerabile sacramentum”; Ambrosius ibidem [de sacramentis].

Et hoc vult beatus Augustinus, tractans illud ... [jak wyżej]

Et ergo dixit beatus Ambrosius in *Oratione*: „Qui vulnus habet, medicinam requirit. Vulnus est, quia sub peccato sumus; medicina est caeleste et venerabile sacramentum”.

Pierwsza wypowiedź (przypisana Ambrożemu) ani odsyłacz do niej nie dają same w sobie pewnych podstaw, żeby twierdzić, że została ona zapożyczona z *Manipulus*; równie dobrze Bartłomiej mógł ją przytoczyć bezpośrednio, być może z pamięci, z powszechnie znanej *Oratio ante missam*. Również trzeci cytat i odsyłacz nie są jednoznaczne³⁴. Natomiast fakt, że drugi cytat wraz z odsyłaczem na pewno został przepisany z *Manipulus*, a pozostałe dwa są z nim zgodne, stanowi wyraźną sugestią, że z *Manipulus* pochodzą wszystkie trzy cytaty.

Nie tylko sam dobór źródeł, lecz także sposób ich cytowania wyraża założenia ideowe i cele duszpasterskie Bartłomieja z Jasła. Aby to sobie uzmysłwić, warto się przyjrzeć, w jaki sposób Bartłomiej potraktował swoje źródła: co z nich przejął, co pominął i czym pominięte treści zastąpił.

Wybór wiodących zagadnień poruszonych w kazaniu — zainspirowany, jak powiedzieliśmy wyżej, prawdopodobnie tytułami rozdziałów 13 i 15–17 *Compendium theologiae veritatis* Hugona Ripelina ze Strasburga — pokazuje, że uwaga Bartłomieja skupiona była na pobożnościowych i duchowych aspektach przyjmowania Komunii³⁵. Bartłomiej nie podzielał jednak szczegółowych rozwiązań przyjętych w rozdziałach 13 i 17 *Compendium*.

Na początku pierwszej części korpusu kazania, tam, gdzie Bartłomiej mówi o wzniosłości Eucharystii, nie widać nawet śladu nawiązania do treści 13 rozdziału *Compendium: De dignitate et excellentia sacramenti Eucharistiae*. Dogmatyczno-prawny wywód *Compendium* Bartłomieja zastąpił ujęciem ściśle filozoficznym: metafizycznym (z powołaniem na Arystotelesa i *Liber de causis*), wzbogaconym o elementy analizy gramatyczno-semantycznej. Tym samym

³⁴W tym wypadku cytat pochodzi z *De sacramentis* (Pseudo-)Ambrożego, jak podaje Tomasz z Irlandii przy rekordzie „Eucharistia L” i co potwierdza identyfikacja Nighmana, natomiast nie występuje w *Oratio*, na którą powołał się autor *Hoc epulum*. Prawdopodobnie Bartłomiej mylnie zinterpretował odsyłacz „ibidem”, mając w pamięci wcześniej cytowaną „*Oratio* Ambrosii”.

³⁵Bartłomiej nie zainteresował się rozdziałami 12 i 14 *Compendium*, w których zawarte są treści dogmatyczne Eucharystii (materia, forma, przeistoczenie), oraz 18–19 traktującymi o Mszy Świętej i o zaniedbaniach przy jej sprawowaniu. Zaniedbaniom i nadużyciom towarzyszącym sprawowaniu Mszy Świętej poświęcił osobne dziełko zatytułowane *Ad celebrantes missam* (zachowane w BJ rkps 2192, k. 71r–73v i w kilku innych kopiach), w którym na k. 72v odsyła do *Compendium theologiae veritatis*, mając zapewne na myśli rozdział 19 (w *Hoc epulum* pominięty).

wzniosłość, godność i najwyższe dobro Eucharystii, które wynikają z jej istoty, jawią się jako rzeczywistość obiektywna, metafizyczna. Dlatego, konkludując, Bartłomiej może stwierdzić, że sakrament ten niejako na mocy powszechnego prawa natury pociąga ludzi do siebie (lin. 190–191: „sacramenti huius excellentia bonitatis [...] naturaliter voluntates omnium ad se trahit, quoniam omnia bonum appetunt”). Argumentacja Bartłomieja jest uniwersalna i wydaje się o wiele mocniejsza niż odnośny fragment *Compendium*; wywód ten w jakiejś mierze mógł również zastąpić nauczanie dogmatyczne o Eucharystii. Przywołany następnie cytat z *Dialogu* Mateusza z Krakowa odchodzi od kryteriów obiektywnych i kieruje uwagę na wewnętrzne doświadczenie człowieka, czyli rzeczywistość subiektywną: wzniosłość Eucharystii okazuje się w skutkach, jakie sprawia ona w duszy wiernego przyjmującego sakrament.

Drugie zagadnienie tej części kazania, tj. swego rodzaju *dubium* albo *collarium* („zagadnienie poboczne”) na temat powodów powstrzymywania się od przystępowania do Komunii, ma inspirację w 17 rozdziale *Compendium theologiae veritatis: De abstinentia a communione*. Jednak w rozwiązaniu tego zagadnienia Bartłomiej ponownie nie przytoczył analogicznych partii tego rozdziału, które mają zdecydowanie konserwatywną wymowę (akcent na powstrzymywanie się od Komunii głównie „z powodu szacunku” — „propter reverentiam”), lecz rozpatrzył je samodzielnie, nawiązując do idei „praskiej nowej teologii” i posiłkując się autorytetem ojców Kościoła (na podstawie cytatów z *Manipulus florum* Tomasza z Irlandii). Swoje wnioski i pouczenia, aby pochopnie nie wymawiać się od przyjmowania Eucharystii, lecz ustawicznie ćwicząc się w dobru i świadomie rozeznając swój stan, zaufać łasce Boga, Bartłomiej formułuje wyraźnie w duchu *Dialogus rationis et conscientiae* Mateusza z Krakowa albo szerzej — nauczania teologicznego, które *Dialog* dobrze reprezentuje (lin. 149–193: „Et fortassis quidam sunt [...]. Et ergo talibus dicitur”; „Et ergo tales, qui non adhibent”; „Et ergo, ne tales tamquam per ignorantiam oberrantes se abstrahent”; „Et ergo nullus”; „Ceterum, si aliquem dure diutius existentem”). Fragmenty te wydają się odzwierciedlać i streszczać idee zawarte w kilku rozdziałach *Dialogu*³⁶.

³⁶Zob. MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, cap. 1, 6–11 (np. s. 371–373, lin. 145–165; s. 395–396, lin. 859a–865; s. 398, lin. 930–934; s. 399–402; s. 403–404, lin. 1100–1110; s. 405, lin. 1148–1150; s. 406–407, lin. 1160–1169). Poglądy Mateusza w tej materii (w zestawieniu z radykalnie odmiennymi zapatrywaniami Jana Gersona) przedstawił G. Ryś, „Manducare et manducari. Teologia i praktyka Komunii Świętej w średniowieczu”, w: *Eucharystia na ołtarzu świata*, red. S. Koperek, (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 14), Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2006, s. 92–95 (przedruk w: G. Ryś, *Jeden, święty, powszechny, apostołski. Spotkania z historią Kościoła*, Kraków: Znak, 2016, s. 287–290 i 565–566).

Należy jednak zauważyć, że w kwestii częstotliwości przyjmowania Komunii przez świeckich Bartłomiej zachowuje daleko idącą rezerwę, a nawet zdaje się ujawniać swoiste rozdarcie, w każdym razie nie wyraża poglądów Mateusza z Krakowa w tej materii. Nawet jeśli sam lub głosem przywoływanych autorytetów mówi o częstym lub nawet codziennym przyjmowaniu Komunii, to w następnym zdaniu wycofuje się z tego, odnosząc owe stwierdzenia do komunii duchowej (np. lin. 184–185: „tu, simplex, intellige ad minus spiritualiter seu mystice”) lub tylko do kapłanów (jak w protemacie, lin. 90: „intelligas nunc quoad sacerdotes conficientes”; lin. 81: „quibus hoc ex officio non competit, ut non presbyteri”). Autor *Hoc epulum* zatrzymał się niejako w pół drogi: z jednej strony zachęcał, aby wierni, także świeccy, pozostawali w stałej wewnętrznej dyspozycji do sakramentalnego spotkania z Bogiem i nie powstrzymywali się od przyjmowania Komunii („nowa teologia” przyjęta od Mateusza), a z drugiej — to przyjmowanie ograniczył do jednego razu w roku, czemu dał wyraz w swojej interpretacji kanonu *Omnis utriusque sexus* (lin. 58–97, 174–178). Wydaje się, że wahanie Bartłomieja mogło być spowodowane tym, że przebywając w praskim środowisku, zdążył już nasiąknąć nowymi ideami, które przyjął za swoje, gdy zaś opuszczał Pragę na przełomie lat 1389 i 1390, nauka o częstej Komunii świeckich została właśnie zakwestionowana przez synod praskiej archidiecezji.

W trzeciej części kazania zwraca uwagę zmiana autorytetu biblijnego dokonana przez Bartłomieja w końcowym fragmencie zapożyczenia z *Compendium* (lin. 333–334): w miejsce obietnicy nagrody (*Księga Przysłów*) kaznodzieja wzywa do działania — nawrócenia „bez zwłoki” (*Księga Syracha*). Zmiana musiała być zaplanowana, ponieważ Bartłomiej nie przepisał cytatu podanego przez *Compendium*, lecz pozostawił puste miejsce, by na późniejszym etapie opracowywania tekstu dopisać cytat wybrany przez siebie³⁷. Wydaje się, że wprowadzona w ten sposób do tekstu idea nawrócenia zdecydowanie lepiej współgrała z dalszym tokiem kazania. Następującą część kazania Bartłomiej wypełnił bowiem długim cytatem z *Dialogu* Mateusza z Krakowa o sposobach przygotowania do przyjmowania Eucharystii dostosowanych do trzech etapów życia duchowego; dla początkujących na drodze życia duchowego (a można się domyślać, że głównie do takich adresował swe kazanie) pierwszym przygotowaniem do przyjmowania Eucharystii jest właśnie nawrócenie — żal, wyznanie win, pokuta i unikanie okazji do grzechu.

Z kolei przywołanie długiego cytatu z *De discretione spirituum* Henryka z Hejsji było podyktowane, jak się wydaje, chęcią rozwinięcia idei zawartej w podsu-

³⁷ Co więcej, wezwanie do nawrócenia jeszcze wzmocnił, dodając kolejny odsyłacz, tym razem do traktatu Wilhelma Peralda: „Videatur de acceleranda conversione in *Summa vitiorum*”; jednak ten ostatni dodatek ostatecznie wykreślił.

mowaniu i formule doksologicznej, za pomocą której Bartłomiej według początkowego zamysłu zakończył kazanie — tej mianowicie, że to miłość w sposób najpewniejszy przygotowuje człowieka do przyjęcia Eucharystii (lin. 449–453). Rola cytatu z *De discretione* wydaje się szczególna, łączy on bowiem dwa ważne dla Bartłomieja wątki: troskę o wewnętrzną dyspozycję człowieka do przyjęcia Eucharystii (co to znaczy być w stanie miłości) i kryteria osobistego rozeznawania duchowego (po czym to poznać). We wprowadzeniu do cytatu Bartłomiej sformułował cel przywołania utworu Henryka otwarcie i wyraźnie: „Cum [...], ut tangis, per caritatem homo ad hoc disponitur securius, dic mihi, [...] quomodo in caritate me esse valeam considerare” (lin. 454–457). Pomocą w tym rozeznawaniu ma być zestawienie tzw. oznak miłości (*signa caritatis*), właściwych dla miłości w jej trzech etapach — analogicznie do trzech etapów życia duchowego (lin. 457–503)³⁸.

BARTŁOMIEJ Z JASŁA JAKO RZECZNIK CZESKIEJ NOWEJ POBOŻNOŚCI W KRAKOWIE

Pierwsza lektura tekstu Bartłomieja z Jasła pozostawia czytelnika z wrażeniem swoistego chaosu: zonglowania autorytetami, przeplatania rozmaitych tematów (filozoficznych, prawniczych, teologicznych), różnorodności zastosowanych środków perswazji (od obrazu z życia codziennego po sylogizm). Daleki od klarowności bywa też, przynajmniej miejscami, sam język kazania³⁹. Bliższa analiza treści pokazuje jednak, że kaznodzieja konsekwentnie przeprowadza swoją myśl przewodnią: właściwym warunkiem i okolicznością przyjmowania Eucharystii jest wewnętrzna dyspozycja wiernego osiągnięta przez osobistą pobożność i pracę nad sobą, stosownie do etapu życia duchowego (początkujący — zaawansowani — doskonali)⁴⁰.

³⁸ Do tych samych dzieł teologiczno-duszpasterskich Mateusza z Krakowa i Henryka z Hesji w identycznym kontekście kryteriów rozeznawania stanu duchowego Bartłomiej odsyła również w innym miejscu, a mianowicie w autograficznej glosie do anonimowego *Wykładu Kanonu mszalnego* (*Expositio Canonis missae*) zapisanej w rękopisie BJ 1309 z końca XIV wieku (f. 113r): „»[...] nemo sit certus, an sit in peccato mortali, an non [...]; respondeo, quod non requiritur ad cavendum periculum discriminis certitudinis scientiae, sed probabilis coniecturae, quae potest haberi secundum Bernardum per quattuor signa [...]«*». Plura pro isto possunt haberi ex libello magistri Matthaei De ratione et conscientia et adhuc plura sunt in libello magistri Henrici de Hassia De discretione spirituum*”. Treść glosy (cały fragment zaznaczony wewnętrznym cudzysłowem) Bartłomiej przejął z tzw. *Summa Astensis*, pars I, lib. IV, tit. 18, a. 1.

³⁹ Niepochlebna opinia o językowej stronie kazań Bartłomieja z Jasła wyraziła M. KOWALCZYK, „Bartłomiej z Jasła”, s. 21 (w przedruku s. 129); zob. też, w odniesieniu do kazania *Beatus est, qui non fuerit scandalizatus in me: Z. KAŁUŻA*, „*Pereat dialectica!*”, s. 75, przyp. 34.

⁴⁰ Przekonanie o prymacie duchowości nad prawem uwidacza się m.in. w kompozycji kazania. Do omówienia zewnętrznych okoliczności przystępowania do sakramentu (specyfika czasu

Możemy zatem powiedzieć, że chociaż Bartłomiej w kazaniu *Hoc epulum comedas* przyglądał się fenomenowi Eucharystii z wielu punktów widzenia, to przede wszystkim przedstawił się jako kapłan-duszpasterz uformowany w duchu praskiej nowej teologii. Wydaje się, że głoszeniu tego rodzaju treści sprzyjała panująca podówczas w Krakowie atmosfera swoistego intelektualnego i duchowego poruszenia⁴¹. Inspirowało ją grono osób wykształconych za granicą, głównie na Uniwersytecie Praskim, a następnie skupionych wokół odnowionego Uniwersytetu Krakowskiego i dworu królowej Jadwigi Andegaweńskiej (m.in. Mikołaj z Gorzkowa, Bartłomiej z Jasła, Stanisław ze Skalbmierza, Mikołaj Wigandi, Jan Stękna). Do grona reformatorów należał również Piotr Wysz z Radolina, doradca i kanclerz królowej Jadwigi, od 1393 biskup krakowski⁴². Faktem jest pobyt w mieście Mateusza z Krakowa — jednego z autorów nowej teologii i propagatorów praskiej odnowy⁴³. Wpływ nurtu czeskiej nowej pobożności na

liturgicznego, rozumienie zalecenia dekretu soborowego) posłużył Bartłomiejowi protemat, czyli część wstępna, natomiast nauczanie w korpusie kazania dotyczy wewnętrznych, duchowych okoliczności przyjmowania Komunii. Kaznodzieja zauważa też, że ani przykazania, ani nawet groźby nie przyciągną do Eucharystii tego, kto w swym wnętrzu nie skłania się świadomie ku dobru (lin. 190–193: „Ceterum [...] attrahere”), i zaleca przystępować do Komunii z pragnienia serca, a nie ze strachu przed wykluczeniem z Kościoła (lin. 291–297: „Et quemadmodum etiam [...] ad te, Deus”).

⁴¹Panoramę środowisk odnowy duchowej i intelektualnej w Krakowie końca XIV wieku dał K. Ożóg, „Krakowskie środowisko umysłowe”, s. 93–100 (to samo w jęz. angielskim w: *Polish Libraries*, 2013, s. 166–185); tenże, „Duchowni i uczeni w otoczeniu św. Jadwigi”, w: *Święta Jadwiga królowa. Dziedzictwo i zadania na trzecie tysiąclecie*, red. H. Kowalska, H. Byrska, A. Bednarczyk, Kraków: Katolickie Centrum Kultury, 2002, s. 165–178; tenże, „Kultura umysłowa dworu Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły u schyłku XIV w.”, w: *Nie w blasku kamieni, ale w pokorze i łagodności. Wokół duchowości św. Jadwigi Królowej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Papieską Akademię Teologiczną w Krakowie z okazji dziesięciolecia kanonizacji św. Jadwigi Królowej i 750-lecia lokacji miasta Krakowa (6 VI 2007)*, red. K. Panuś, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2007, s. 22–25; tenże, „University Masters at the Royal Court of Hedvig of Anjou and Władysław Jagiełło”, w: *Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History*, red. P. Górecki, N. van Deusen, London – New York: I.B. Tauris & Co., 2009, s. 147–160, 267–274.

⁴²O szczególnie, pastoralno-dydaktycznym wymiarze statutów Piotra Wysza z lat 1394–1396, ich dalekiej zbieżności z ówczesnym ustawodawstwem synodalnym archidiecezji praskiej i wpływie praskiej formacji Wysza, czyli tzw. nowej teologii, na treść i formę statutów zob. L. ZYGNER, „Synody diecezjalne metropolii gnieźnieńskiej na przełomie XIV i XV wieku”, w: *Kultura prawna w Europie Środkowej*, red. A. Barciak, Katowice 2006, s. 180, 183–184. Nadinterpretacją wydaje się przypuszczenie wyrażone przez Włodzimierza Bielaka, że „Piotr Wysz nie zamierzał ograniczać wiernym korzystania z Eucharystii” i „nie był przeciwnikiem częstej Komunii udzielanej świeckim”, pod warunkiem korzystania z sakramentu pokuty. Zob. W. BIELAK, *Devotio moderna w polskich traktatach duszpasterskich powstałych do połowy XV wieku*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2002, s. 107.

⁴³Zob. M. NUDING, *Matthäus von Krakau*, s. 138, 228 [R28–R30]. Nuding hipotetycznie identyfikuje z Mateuszem z Krakowa osobę, którą Bartłomiej z Jasła określił w mowie *Hic iubet ordo*

środowisko krakowskie, a także wpływ idei i twórczości Mateusza z Krakowa na wydział teologiczny Uniwersytetu Krakowskiego, jest dowodny i niekwestionowany⁴⁴.

Publikując wielkoczwartkowe kazanie Bartłomieja z Jasła, dołączamy jeszcze jedno świadectwo tego wpływu, na gruncie polskim prawdopodobnie najwcześniejsze. Obecność zapożyczeń z trzech dzieł ważnych dla praskiej nowej teologii i — szerzej — czeskiej nowej pobożności (obok Mateusza z Krakowa także Henryk z Hesji i Hugo Ripelin ze Strasburga), a nadto wskazane przez nas paralele do dzieł innych autorów z kręgu praskiego, świadczą o żywym przepływie tekstów i idei między środowiskiem praskim i krakowskim⁴⁵. Kazanie *Hoc epulum* jest zatem nośnikiem idei nowej pobożności, jak i przekazicielem sztandarowego dla tego ruchu tekstu — Mateusza z Krakowa *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione*. Trzeba przy tym podkreślić, że mimo pewnych pozorów, Bartłomiej nie głosił nauki o częstej Komunii świeckich. Z autorem *Dialogu* Bartłomiej z Jasła podzielał niewątpliwie inny, nie mniej charakterystyczny i nowatorski rys, jakim jest zwrócenie uwagi „nie tyle na przepisy prawne [...], ile na potrzeby psychiczne i wewnętrzne przeżycia przystępującego do sakramentu [Eucharystii]”⁴⁶. Takie rozłożenie akcentów stanowi w naszym przekonaniu o wyjątkowości tekstu Bartłomieja z Jasła.

ZASADY EDYCJI

Jedynym znanym świadkiem kazania *Hoc epulum comedas* jest rękopis BJ 2192, k. 131r–135v. Ponieważ zachowany tekst jest, jak się przyjmuje, autografem

libri słowami „magister meus” i w nim upatruje nauczyciela Bartłomieja z Jasła (tamże, s. 134–139). Ponieważ zwrot „magister meus” był powszechnie używany jako forma zwracania się do kolegów uniwersyteckich, argumentacja Nudinga nie wydaje się przekonująca.

⁴⁴O wpływie „czeskiej nowej pobożności” na środowisko krakowskie pisał ostatnio najpełniej K. Ożóg, „La piété dans le milieu cracovien à la fin du XIV^e et au début du XV^e siècles”, w: *Die „Neue Frömmigkeit” in Europa im Spätmittelalter*, wyd. M. Derwich, M. Staub, (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 205), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, s. 187–209, zwłaszcza s. 189, 199.

⁴⁵Zob. postulaty badawcze zgłoszone przez H. MANIKOWSKĄ, „Wpływ środowiska uniwersyteckiego na kulturę religijną w modelu recepcji kultury”, w: *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, t. 1: *Struktury kościelno-publiczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, (Colloquia Mediaevalia Varsoviensia, 4), Warszawa: Instytut Historii PAN, 2008, s. 453.

⁴⁶W. SEŃKO, A.L. SZAFRAŃSKI, *Mateusza z Krakowa Opuscula theologica*, s. 136. Zob. A. ZAJCHOWSKA, „*Desiderium et reverentia*”, s. 21: „Ścierające się w różnych punktach poglądy teologów pozostających pod wpływem tego nurtu [nowej pobożności], takich jak Mateusz z Krakowa, Stanisław ze Skarbimierza czy Jakub z Paradyża, są zgodne w jednym: prymacie wewnętrznego nastawienia człowieka, jego woli i uczuć wobec zewnętrznych praktyk dewocyjnych. Zadaniem wiernych miało być ciągłe dążenie do doskonalenia wewnętrznego”.

Bartłomieja z Jasła, poniższa edycja uwzględnia wiernie wszystkie etapy, czy też warstwy jego autorskiej pracy nad kazaniem zarówno w fazie jego tworzenia, jak i w fazie pracy redakcyjnej („rewizje”), a więc tekst podstawowy wraz z późniejszymi poprawkami i uzupełnieniami. Przedstawione już wyżej etapy oznaczamy następująco:

- B — tekst kazania na k. 131r–135r i jego pierwsza rewizja wykonana przez autora tym samym piśmem/kolorem atramentu,
- B* — kontynuacja kazania na k. 135v innym rodzajem pisma,
- B² — druga autorska rewizja kazania.

Do tekstu głównego edycji poza podstawowym tekstem kazania zostały przyjęte poprawki Bartłomieja z obydwu rewizji (w znacznej części opatrzone przez niego znakami korektorskimi) oraz te poprawki i dopiski (zwykle w wolnych miejscach między wierszami lub na marginesach), które mają charakter poszerzających uzupełnień treściowych i które da się przekonująco umiejscowić w kazaniu; w wypadku braku znaku korektorskiego albo innego oznaczenia decydowały inne kryteria paleograficzne i koniekturalne. Pozostałe nieliczne zapiski, bardziej czytelnicze niż pisarskie, tzn. takie, które nie wzbogacają treści kazania, a jedynie pełnią funkcję głosy, identyfikują osoby czy utwory albo są tylko notami treściowymi, zostały umieszczone w aparacie filologicznym. Natomiast słowa, które Bartłomiej usunął przez skreślenie czy wykropkowanie podczas pisania utworu, nie są w edycji notowane w ogóle, z jednym wyjątkiem (nota do lin. 334).

Pisownia łacińska została ustandaryzowana. Ujednolicony został również zapis wszystkich odsyłaczy: tytuły ksiąg biblijnych i innych przytaczanych dzieł podajemy całymi słowami, numery ksiąg piszemy cyframi rzymskimi, a pozostałe odsyłacze liczbowe (numery rozdziałów, kwestii itp.) cyframi arabskimi, niezależnie od tego, w jakiej postaci zapisał je Bartłomiej.

Cytaty dosłowne ujawnione przez Bartłomieja zostały umieszczone w cudzośłowach. Pozostałe zidentyfikowane zapożyczenia, to znaczy niesygnalizowane przez autora — zarówno dosłowne, jak i niedosłowne — notujemy jedynie w aparacie źródeł bez wyróżniania ich w tekście głównym.

DZIEŁA CYTOWANE

AH — *Analecta hymnica medii aevi*.

ALEXANDER DE VILLA DEI, *Doctrinale* — D. Reichling, *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei. Kritisch-exegetische Ausgabe mit Einleitung, Verzeichniss der Handschriften*

- und Drucke nebst Registern*, Berlin: A. Hofmann & Comp., 1893 (Monumenta Germaniae Paedagogica, 12).
- Analecta hymnica medii aevi*, vol. 26: *Historiae rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters*, 6. Folge, hrsg. von G.M. Dreves, Leipzig: O.R. Reisland, 1897 [AH 26].
- Analecta hymnica medii aevi*, vol. 50: *Hymnographi Latini. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters*, 2. Folge, hrsg. von G.M. Dreves, Leipzig: O.R. Reisland, 1907 [AH 50].
- ARISTOTELES, *Categoriae* [transl. Boethii] — Aristoteles Latinus, I/1–5: *Categoriae vel Praedicamenta. Translatio Boethii. Editio composita. Translatio Guillelmi de Moerbeka. Lemmata e Simplicii commentario decerpta. Pseudo-Augustini Paraphrasis Themistianiana*, ed. L. Minio-Paluello, Bruges – Paris: Desclée de Brouwer, 1961.
- ARISTOTELES, *De caelo et mundo* [transl. Guillelmi de Moerbeka] — Aristoteles Latinus, VIII/2: *De caelo et mundo*, textus editionis quae paratur a F. Bossier, Library of Latin Texts, Brepolis-Online.
- ARISTOTELES, *Ethica Nicomachea* [transl. Roberti Grosseteste] — Aristoteles Latinus, XXVI/1–3.4: *Ethica Nicomachea. Translatio Roberti Grosseteste Lincolnensis sive ‘Liber Ethicorum’. B. Recensio recognita*, ed. R.A. Gauthier, Leiden: E.J. Brill – Bruxelles: Desclée de Brouwer, 1973.
- ARISTOTELES, *Metaphysica* [transl. Guillelmi de Moerbeka] — Aristoteles Latinus, XXV/3.2: *Metaphysica. Recensio et translatio Guillelmi de Moerbeka*, ed. G. Vuillemin-Diem, Leiden – New York – Köln: E.J. Brill, 1995.
- ARISTOTELES, *Rhetorica* [transl. Guillelmi de Moerbeka] — Aristoteles Latinus, XXXI/1–2: *Rhetorica. Translatio anonyma sive vetus et Translatio Guillelmi de Moerbeka*, ed. B. Schneider, Leiden: E.J. Brill, 1978.
- ARISTOTELES, *Topica* [transl. Boethii] — Aristoteles Latinus, V/1–3: *Topica. Translatio Boethii. Fragmentum Recensionis alterius et Translatio anonyma*, ed. L. Minio-Paluello, B.G. Dod, Bruxelles – Paris: Desclée de Brouwer, 1969.
- ARISTOTELES (PSEUDO-), *Secretum secretorum [De regimine principum]* — *Opera hactenus inedita Rogeri Bacon*, fasc. 5: *Secretum secretorum cum glossis et notulis*, ed. R. Steele, Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1920.
- Auctoritates Aristotelis [Senecae, Boethii, Platonis, Appuleii Africani, Porphyrii et Gilberti Porretani]* — J. HAMESSE, *Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval. Étude historique et édition critique*, Louvain: Publications Universitaires — Paris: Béatrice-Nauwelaerts, 1974 (Philosophes médiévaux, 17).
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Confessionum libri XIII*, quos post Martinum Skutella iterum ed. L. Verheijen, editio altera, Turnholti: Brepols, 1990 [1996?] (CCSL 27).
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher, pars 2, Pragae – Vindobonae: F. Tempsky, Lipsiae: G. Freytag, 1898 (CSEL 34/2).
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Sermones*, sermo 351, [in:] PL 39, 1535–1549.
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermones in die Paschae* — SANCTI BERNARDI *Opera*, vol. 5, ed. J. Leclercq, H.M. Rochais, Romae: Editiones Cistercienses, 1968.

- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermones super Cantica canticorum* — SANCTI BERNARDI *Opera*, vol. 1: *Sermones super Cantica canticorum* (1–35), ed. J. Leclercq, C.H. Talbot, H.M. Rochais, Romae: Editiones Cistercienses, 1957.
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS (PSEUDO-), *Contemplatio* — *Contemplatio sancti Bernardi*, cod. BJ 2210, f. 170r–174r.
- Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, rec. R. Weber [et al.], ed. quintam praep. R. Gryson, Stuttgart 2007.
- BOETHIUS, *De consolatione philosophiae* — BOETHIUS, *De consolatione philosophiae. Opuscula theologica*, ed. C. Moreschini, editio altera, Monachii et Lipsiae: Saur, 2005 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).
- CCCM — Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis.
- CCSL — Corpus Christianorum. Series Latina.
- CSEL — Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- Extra*. — *Libri Decretalium Gregorii papae IX*, [in:] *Corpus iuris canonici*. Pars II: *Decretalium Collectiones*, ed. Ae.L. Richter, Ae. Friedberg, editio secunda, Lipsiae: B. Tauchnitz, 1881 [Fr. II].
- Grat., *De cons.* — *Decretum Magistri Gratiani*, pars III: *De consecratione*, [in:] *Corpus iuris canonici*. Pars I: *Decretum Magistri Gratiani*, ed. Ae. L. Richter, Ae. Friedberg, editio secunda, Lipsiae: B. Tauchnitz, 1879 [Fr. I].
- GREGORIUS MAGNUS, *Homiliae in Evangelia*, ed. R. Étaix, Turnhout: Brepols, 1999 (CCSL 141).
- GREGORIUS MAGNUS, *Moralia in Iob*. Libri I–X, ed. M. Adriaen, Turnholti: Brepols, 1979 (CCSL 143).
- HENRICUS LANGENSTEIN DE HASSIA, *De discretione spirituum* — TH. HOHMANN, *Heinrichs von Langenstein „Unterscheidung der Geister“. Lateinisch und deutsch. Texte und Untersuchungen zu Übersetzungsliteratur aus der Wiener Schule*, München: Artemis Verlag, 1977 (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters, 63), p. 52–125.
- HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis* — ALBERTI MAGNI *Opera omnia*, ed. A. Borgnet, vol. 34, Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1895.
- Liber de causis* — A. PATTIN, *Le Liber de causis*, „Tijdschrift voor filosofie”, 28/1 (1966), p. 134–203; novam ed. curavit B. Mojsisch, 2009, https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost12/DeCausis/cau_libr.html (dostęp 2018-06-30).
- Malogranatum* — GALLUS DE AULA REGIA (?), *Dialogus dictus Malogranatum*, Coloniae: Ludwig von Renchen, 1487 (GW M01844).
- MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione* — W. SEŃKO, A.L. SZAFRAŃSKI, *Mateusza z Krakowa Opuscula theologica dotyczące spowiedzi i komunii* (= Materiały do historii teologii średniowiecznej w Polsce, z. 1), Warszawa: ATK, 1974 (Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultae Spectantia, 2/1), p. 367–409.

- OVIDIUS, *Ars amatoria* — OVIDE, *L'art d'aimer*, ed. H. Bornecque, Ph. Heuzé, Paris: Les Belles Lettres, 1994 (Collection des Universités de France).
- PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae in IV libris distinctae*, vol. 2: *Liber III et IV*, Grottaferrata (Romae): Editiones Collegii S. Bonaventurae Ad Claras Aquas, 1981 (Spicilegium Bonaventurianum, 5).
- RICHARDUS DE SANCTO VICTORE, *De contemplatione (Beniamin maior)*, ed. J. Grosfillier, Turnhout: Brepols, 2014 (Sous la règle de saint Augustin, 13).
- THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum* — CH.L. NIGHMAN, *The Electronic „Manipulus florum” Project*, <http://web.wlu.ca/history/cnighman/MFedition/index.html> (dostęp 2018-06-30).
- H. WALTHER, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1959 (Carmina medii aevi posterioris Latina, 1); *Ergänzungen und Berichtigungen zur 1. Auflage von 1959*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969 (Carmina Medii Aevi Posterioris Latina, 1/1).
- H. WALTHER, *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, vol. 2–3, 5, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964–1967 (Carmina Medii Aevi Posterioris Latina, II/2–3, 5).

Symbole i skrótóy

<i>a.c.</i>	—	lectio ante correctionem
<i>add.</i>	—	additum, additio
B	—	textus in cod. BJ 2192, f. 131r–135r cum revisione prima
B ²	—	revisio secunda
B*	—	textus in cod. BJ 2192, f. 135v cum correcturis, alio ductu scriptus
<i>del.</i>	—	delevit, deletum
<i>ed.</i>	—	edidit, in editione
<i>illeg.</i>	—	illegibilis, illegibile
<i>in marg.</i>	—	in margine
<i>inter l.</i>	—	lectio inter lineas
<i>om.</i>	—	omisit, omisum
<i>p.c.</i>	—	lectio post correctionem
<i>s.l.</i>	—	lectio supra lineam
<i>sub l.</i>	—	lectio sub linea
<i>suprascr.</i>	—	suprascrpsit, suprascriptum
<i>var.</i>	—	lectio varians

<BARTHOLOMAEUS DE JASŁO>

<SERMO IN CENA DOMINI>

[edidit Włodzimierz Zega]

| „Hoc epulum comedas” —

f. 131r

— scribit ALEXANDER GRAMMATICUS in I parte sui *Doctrinalis*, capitulo *De heteroclitis*.

5 Domini reverendi fratresque dilecti! Scitis de consuetudine hominum esse, quod advenientibus eorum amicis, cognatis (et maxime filiis ad parentes) de aliquo labore seu itinere fatigatis, si habent in promptu, aliqua comestibilia vel potabilia (quod si non habent, saltem procurando) quasi ante omnia ipsis praeponunt hortanturque eos ad comedendum et bibendum pro virium restauratione ac deperditorum recuperatione. Quod maxime faciunt matres erga filios, quae

10 de sexu muliebri existentes sunt magis compassivae quasi quodam naturali instinctu edoctae ad hoc, vel etiam masculi instructi de isto, quod per labores et fatigas vires corporales deperduntur, caro defluit spiritusque vitales per exhalationem evanescent. Et ob hoc huius consuetudinis exempla habemus tam in Veteri Testamento, quae praecesserunt, quam in Novo, ut nunc vigent, quae

15 circa sanctos etiam extiterunt, sicut patet de Melchisedech, sacerdote Dei, qui Abrahae de labore pugnae venienti panem et vinum obtulit. Sic vidua in Sarephta Eliae, licet ad petitionem eius, post fatigas itineris panem subcinericium praeparavit. Raguel Tobiae venienti cenam adaptavit. Item, iuxta SALVATORIS nostri parabolam filio prodigo veniente pater vitulum saginatum pro convivio ei-

20 dem occidi demandavit. Ipsemet Salvator noster post labores et fatigas turbam, ne deficeret, duabus vicibus satiavit. Ipse etiam apud Simonem et Martham hospitam suam manducavit.

15 Dei] *s.l.* B

1 Hoc ... comedas] ALEXANDER DE VILLA DEI, *Doctrinale*, pars I, cap. 2, 370 (ed. Reichling, p. 26). Bartłomiej zaadaptował werset, zmieniając formę czasownika z trybu oznajmującego na tryb rozkazujący: spożywaj — „comedas” (w dalszym ciągu kazania także „comede”); w wydaniu *Doctrinale*: „comedis”. 15–16 Melchisedech ... obtulit] Cf. Gn. 14, 18–20. 16–18 vidua ... praeparavit] Cf. III Rg. 17, 8–16. 18 Raguel ... adaptavit] Cf. Tb. 7, 9; 8, 20–22. 19–20 filio ... demandavit] Cf. Lc. 15, 23. 20–21 Salvator ... satiavit] Cf. Mt. 14, 16–20; 15, 32–37 et loca parall. 21–22 Ipse ... manducavit] Cf. Mt. 26, 6–13; Mc. 14, 3–7; Lc. 7, 36–50; Io. 12, 1–8.

Hanc itaque consuetudinem imitando nostra mater ter sancta quaterque beata, quattuor virtutum cardinalium columnis innixa, tribus theologicis suffulta virtutibus ac Spiritu septiformi decorata, videlicet Ecclesia catholica, considerans, quod filii ipsius, quos, postquam Christo desponsata extitit, progenuit, quod isti (inquam: filii) in via mundi huius gradientes, et praecipue tempore hoc quadragesimali extenuati (utinam tamen meritorie!), sunt nimium fatigati et quasi a viribus destituti — unde cupiens ipsa mater Ecclesia, ut filii isti recuperarent deperdita et ad temperamentum reducti in viribus firmarentur, proponit nobis (nunc praecipue, et specialius per frequentiam maiorem Passionis Christi) panem illum vivum, qui de caelo descendit, qui in utero beatæ Virginis Mariae formatus extitit ac in ara crucis velut in fornace passionis et mortis acerbitate ardente decoctus est et piscatus .

Hunc panem itaque nunc nobis tamquam filiis suis, fatigatis impugnationum carnis, mundi et diaboli multitudinem, praeponit ipsum velut in manibus revolvens per passionis Salvatoris nostri memoriam et singularem circa eandem nunc occupationem tamquam quoddam allectivum nobis piissime ostendendo tamquam mater, quae aliunde veniens, affectum in puero excitans, ei pomum vel panem seu tortulam solita est demonstrare. Quem quidem panem vivum ac cibum salutiferum non solum nobis monstrat nunc praeponendo, verum etiam ad sumendum ipsum et eo fruendum nos hortatur, trahit et quasi instigando imperante multipliciter nunc compellit. Et hoc praecipue facit per beatum Paulum, qui in *Epistula* sua, quae in tempore instanti nunc legitur, dicit: „Probet autem seipsum homo, et sic de pane illo edat | et de calice bibat”. Ecce iubet et hortatur.

Sic etiam sancta mater nostra Ecclesia iubet nos id facere et per dictum evangelicum, quod APOSTOLUS dictis suis praesentis temporis inserendo dicit in persona nostri Salvatoris: „Hoc est corpus meum, quod pro vobis tradetur; hoc facite” — scilicet sumendo ipsum — „in meam commemorationem”, hoc ergo „accipite et manducate”. Monet etiam ad hoc per dictum beati Lucae, quod pronunc recitat, dicens: „Exemplum enim dedi vobis, ut quemadmodum ego feci, ita et vos faciatis”. Sed quia ipse, in cuius persona hoc dicitur,

24 cardinalium] *s.l.* B 29 a] *scripsi*, in B 32 panem...] ait (?) sic (?) Ambrosius (?), et habetur De consecratione, di. 2, c. Omnia nota in marg. B² 35 panem] *s.l.* B 39 quae] *s.l.* B 43 multipliciter] in marg. B

23–24 nostra ... beata] Wyrażenie pochodzi zapewne z liturgii; znajduje się np. w Officium de s. Catharina, Responsorium 3 vel 4 in Nocturno 2 vel 3 ad Matutinum (AH 26, p. 199, 209, 213). 32 panem ... descendit] Io. 6, 41.51. 32–34 panem ... piscatus] Cf. GRAT., *De cons.*, 2, 74 (Fr. I, 1344–1345); cf. etiam Lectio 3 ad Matutinum in Octava Festi Corporis Christi. 44–45 Probet ... bibat] I Cor. 11, 28; Lectio Missae in Feria 5 in Cena Domini. Całe czytanie mszalne obejmuje wiersze 20–32. 49–51 Hoc est ... manducate] I Cor. 11, 24–26; cf. Mt. 26, 26 et loca parall.; Canon Missae. 52–53 Exemplum ... faciatis] Recte: Io. 13, 15; Evangelium Missae in Feria 5 in Cena Domini. Mszalna ewangelia obejmuje wiersze 1–15.

usus est hoc pane — ut nunc ergo et nos eodem utamur, nunc et clamat sancta
55 mater Ecclesia, dicens:

„Panis vivus et vitalis,
hodie proponitur”,

licet alio tempore hoc suppletur. Ad hoc etiam sancta mater nostra Ecclesia nos
quasi nunc compellit per dictum INNOCENTII III, quod habetur *Extra., De poe.*
60 *et re., Omnis utriusque sexus*, ubi praecipitur, quod quilibet fidelis „ad minus in
Pascha suscipiat Eucharistiae sacramentum”, et si non frequentius; quod etiam
praecipitur *De con., di. 2, Et si non frequentius*.

Forte diceret hic aliquis incidentaliter: ‘Ex quo iure compellimur ad utendum
hoc pane ad minus in Pascha, quomodo ergo monemur per praemissa verba,
65 quae in Cena Domini leguntur, ad sumendum tunc, ut dixisti, quando haec
verba leguntur seu quando Salvator noster hoc est usus praecipue, ex quo non
convenit nec congruit hoc omnibus, quod ipsi tam in Cena Domini, quam in
die Paschae hoc pane caelesti uterentur?’. — Hic respondeo, quod praeceptum
canonis seu Apostoli et Evangelii non intelligo debere referri ad determinatam
70 diem, videlicet ad diem Paschae praecise et non ad alium seu ad diem Cenae
Domini (licet aliqui hoc volunt, dicentes, quod omnes deberent communicare
potius in die Paschae ratione statuti ipsius canonis), sed intelligo statutum hoc
referri ad tempus istud in genere, videlicet quod fiat in die Paschae vel in die
Cenae, vel in alia die his proxima, secundum quod homines ad hoc sacramentum
75 venerabile possunt disponi, quoniam non possunt omnes regulariter eadem die
esse dispositi propter diversa hominibus occurrentia. Et ergo sufficit, quod fiat
circa istud tempus.

Et etiam dato, quod decretalis *Omnis utriusque sexus* etc. praeallegata deberet
intelligi praecise de die Paschae, per hoc tamen non vult conditor canonis, quod
80 illi, qui communicant in die Cenae, etiam deberent communicare in die Paschae,
maxime illi, quibus hoc ex officio non competit, ut non presbyteri. Nec per de-
cretalem *Omnis utriusque sexus* etc. removentur a communionem seu communi-
care prohibentur aliqui in die Cenae Domini, cum id sit etiam de institutione

54 eodem] *scripsi*, eodem nunc B 54 clamat] *scripsi*, clamant (?) *inter l. p.c.* B, clamans (?)
inter l. a.c. B 54–58 nunc et ... suppletur] *inter l. B. Wyrażenie „alio tempore hoc suppletur”*
(„dodaje się to w innym czasie”) nie jest w pełni jednoznaczne; prawdopodobnie chodzi o zwrócenie
uwagi, że przytoczone słowa sekwencji Lauda, Sion, Salvatorem („Panis vivus ... proponitur”), pocho-
dzą z liturgii uroczystości Bożego Ciała, a nie Wielkiego Czwartku. 59 habetur] s.l. B 61 et
... frequentius] linea infra ducta signatum B 63 compellimur] scripsi, copellimur B 64 pa-
ne] s.l. B 68 pane] scripsi, pene B 72 ipsius] in marg. B 72 statutum] sillaba tu¹ s.l. B
73 referri] s.l. B 76 diversa] s.l. B 79 intelligi] scripsi, intelligere (?) B

56–57 Panis ... proponitur] *Sequentia Lauda, Sion, Salvatorem ad missam in Festo Corporis*
Christi (AH 50, p. 584). 60–61 ad ... sacramentum] Extra., 5, 38, 12 (Fr. II, 887). 62 Et
... frequentius] GRAT., De cons., 2, 16 (Fr. I, 1319).

Ecclesiae. Nam dicit beatus THOMAS DE AQUINO in ultima parte *Summae* suae primae, q. 80, a. 10, quod „secundum statum Ecclesiae diversa statuta emanarunt. Nam in primitiva Ecclesia, quando magis vigeabat devotio fidei christianae, statutum fuit, ut cotidie fideles communicarent. Unde «ANACLETUS papa dicit: Peracta consecratione omnes communicent, qui noluerint ecclesiasticis liminibus carere; sic enim et apostoli statuerunt, et sancta Romana tenet Ecclesia» — intelligas nunc quoad sacerdotes conficientes. „Postmodum vero, diminuto fidei fervore, «FABIANUS papa indulxit, ut, si non frequentius, saltem ter in anno omnes communicent, scilicet in Pascha, Pentecosten et in Natali Domini; Soter papa in Cena Domini» dicit esse communicandum, ut habetur in *Decreto, De con., di. 2*. Postmodum vero propter iniquitatis abundantiam, refrigescente caritate multorum statuit INNOCENTIUS III, ut «saltem semel in anno, scilicet in Pascha», fideles communicent. Consulit tamen «in libro *De ecclesiasticis dogmatibus* AUGUSTINUS omnibus diebus dominicis communicandum»”. |

His tamen nunc dimissis, regrediendo ad principale propositum dico: Ex quo ita est, quod sancta mater Ecclesia alliciendo nos cibum saluberrimum praepōnit nobis labore quadragesimalis ieiunii nunc fatigatis more hominibus consuetō nos ad sumptionem eiusdem monendo, hortando et quasi legibus imperante compellendo, non incongrue verba thematis praeassumpta (quamquam in originali ad quaedam alia sunt posita, ipsa tamen pro tempore praesenti ad nos metaphorice referendo) possunt dici in persona nostrae matris sanctae Ecclesiae per ipsa quemlibet fidelium sic alloquentis: ‘Hoc epulum comedas’.

In quibus quidem verbis tria tanguntur principaliter. Primo, excellentia dignitatis sacramenti Corporis Christi cum exclusione excusationis ab eodem sacramento se abstrahentium; et istud tangitur in ly ‘hoc’. Secundum est utilitas, quam sumentes hoc sacramentum consequuntur, cum dicitur ‘epulum’. Tertium, modus sumendi hoc sacramentum venerabile cum dispositione circa sumptionem eiusdem requisita, quod innuitur, quando subinfertur ‘comede’.

<1> Quod primum congrue tangitur in ly ‘hoc’, potest sic declarari.

Cum enim istud pronomen ‘hoc’ ratione demonstrationis suae proprie non extenditur nisi ad illud, quod est et subsistit (quo quia carent accidentia, non potest proprie dici de ipsis ‘hoc’), quod advertens, ARISTOTELES in *Praedicamentis* dixit,

90 intelligas ... conficientes] *linea infra ducta signatum* B 92 Pentecosten] *scripsi*, Petechosten B 103 alia] *s.l.* B 107 Christi] *s.l.* B

85–97 secundum ... communicandum] THOMAS DE AQUINO, *Summa theologiae*, III, q. 80, a. 10, ad 5 (p. 2311). 87–89 Anacletus ... Ecclesia] Cf. GRAT., *De cons.*, 2, 10 (Fr. I, 1317). 91–93 Fabianus ... communicandum] Cf. GRAT., *De cons.*, 2, 16–17 (Fr. I, 1319–1320). 95–96 saltem ... communicent] Cf. *Extra.*, 5, 38, 12 (Fr. II, 887). 96–97 in ... communicandum] GRAT., *De cons.*, 2, 13 (Fr. I, 1318).

quod proprium est primae et maxime substantiae significare hoc aliquid, nam per ly ‘hoc’ proprie non demonstratur nisi aliquid. Sed cum omnia citra Deum nihil esse videantur — nisi solum dicuntur esse, inquantum entitatem sortiuntur a Primo Esse, quod proprie habet esse (qui dicit: „Ego sum, qui sum”; et ad Moysen qui dixit: „Dic: Qui est, misit me”) — sequitur, quod in praesenti proposito congrue idipsum Primum Ens sub sacramento altaris mirabiliter latitans intelligitur demonstrari per ly ‘hoc’. In quo etiam dignitatis ipsius excellentia innuitur ex eo, cum ipsum sit, quod omnia excellit in hoc, quia est Ens Primum, a quo cuiuslibet rei esse derivatur, prout testatur magister *De causis*, dicens: „Res omnes habent esse per ens primum”; et XII *Metaphysicae* ARISTOTELIS: „Ab hoc quidem ente dependet caelum et tota natura eius”.

Istud etiam sacramentum venerabile congrue per ly ‘hoc’ hic datur intelligi, cum et Salvator noster est usus hoc pronomine et Ecclesia nunc etiam utitur in demonstratione sacramenti eiusdem dicendo: „Hoc est corpus meum”. Quod etiam in typo praecessit, cum Iudaei dicebant: „Manna?”, quod interpretative sonat: „Quid est hoc?”; quibus est responsum in Novo Testamento, cum dictum est: „Hoc est corpus meum”. Cuius sacramenti excellentia non immerito per ly ‘hoc’ demonstratur, cum sit proprietates sacramenti eius, quod eo demonstratur. Sed quod excellentia dignitatis sacramento huic approprietur, testatur id sancta mater Ecclesia, legens de eo sic: „Quid hoc convivio pretiosius esse potest, in quo Christus nobis sumendus proponitur verus Deus?”; de quo etiam dicit: „Nullum sacramentum est isto mirabilius et salubrius, in quo purgantur peccata”.

120 Moysen] *scripsi*, Moysse B 122 per] *scripsi*, om. B 122 ly ‘hoc’] *s.l.* B 131 Testamento] *scripsi*, Testamento B 135 Ecclesia] *scripsi*, Ecclesiae B

116 proprium ... aliquid] Jak się wydaje, przytoczenie (z nietypowym sformułowaniem „primae et maxime substantiae”) zostało skompilowane z dwóch fragmentów *Kategorii* Arystotelesa: „Substantia autem est quae proprie et principaliter et maxime dicitur” oraz: „Omnis autem substantia videtur hoc aliquid significare”; cf. ARISTOTELES, *Categoriae*, cap. [5] *De substantia* (2a 11–12 et 3b 10; AL I/1–5, p. 7, lin. 10–11 et p. 10, lin. 29); cf. etiam *Auctoritates Aristotelis*, 31, 16 (ed. Hamesse, p. 302, lin. 84–85). 119–120 qui dicit ... me] Cf. Ex. 3, 14. 123–124 Ens ... derivatur] Cf. ARISTOTELES, *De caelo et mundo*, I, 9 (279a 28–30; AL VIII/2); *Auctoritates Aristotelis*, 3, 30 (ed. Hamesse, p. 161, lin. 33). 124–125 Res ... primum] *Liber de causis*, XVII (XVIII), 143 (ed. Pattin, p. 173). Nie jest jasne, jakie znaczenie ma dodane przy tytule słowo „magister”. Piotr Lombard, najbardziej znany „Magister”, nie przytacza dziełka *De causis* w swoich *Sentenciach*; poza tym, o ile wiadomo, *De causis* nie kojarzono z jego osobą, w każdym razie nie czynią tak ani Tomasz z Akwinu, ani Albert Wielki — autorzy popularnych komentarzy do *De causis*. Może więc (jeżeli tekst rękopiśmienny nie jest zepsuty) Bartłomiejowi chodziło o sformułowanie „auctor *De causis*”, które spotyka się w tekstach średniowiecznych? 125–126 Ab ... eius] Cf. ARISTOTELES, *Metaphysica*, XII, 7 (1072b 13–14; AL XXV/3.2, p. 258, lin. 271); *Auctoritates Aristotelis*, 1, 266 (ed. Hamesse, p. 137, lin. 62). 129 Hoc ... meum] Mt. 26, 26 et loca parall.; Canon missae. 130–131 Manna ... hoc] Ex. 16, 15. 135–136 Quid ... Deus] Lectio 1 ad Matutinum in Festo Corporis Christi (ed. Lambot, p. 76, lin. 14–16). 137–138 Nullum ... peccata] Lectio 2 ad Matutinum in Festo Corporis Christi (ed. Lambot, p. 76, lin. 25–26 et lin. 16).

Cuius excellentiam volens aliquantulum quidam doctor tangere, dicebat: „Quid enim iocundius, dulcius aut delectabilius potest esse quam habere personaliter et corporaliter praesentem Dominum Iesum Christum, donum utique excellentissimum et totius spiritualis delectationis obiectum seu materiam, causam efficientem et finem. Et haec est dulcedo, quae huic sacramento singularis est et ei numquam deest; in qua etiam transcendit omnia alia sacramenta. Haec enim est, quae sola accendere desiderium, humilitatem ingerere, compunctionem inducere, praebere fiduciam, spem erigere, ad amorem inflammare, infundere gaudium, excitare ad reverentiam, totam mentem liquefacere et oblectare deberet et ad affectus dulcissimos provocare”. Haec ille. |

f. 132v

Et fortassis quidam sunt, qui attendentes tanti sacramenti excellentiam et dignitatem, quasi timore perterriti, se ad susceptionem ipsius numquam curant disponere, se indignos participatione ipsius iudicantes, iuxta dictum beati AUGUSTINI in libro II *Homiliarum*, capitulo 27, qui dicit: „Iudicet se homo indignum participatione Corporis et Sanguinis Domini”. Et ergo talibus dicitur, quod sane intelligant Scripturam, quia beatus Augustinus non vult, quod homo iudicaret se indignum positive — quia sic accedens faceret contra conscientiam, et sic peccaret — sed vult beatus Augustinus, quod homo non praesumat de se et suis meritis, sed de gratia Dei ad hoc ipsum disponente, ipsius tamen diligentia ad hoc cooperante. Et ergo intelligit ly ‘indignum’ privative.

Nec debet aliquis capere occasionem abstinendi a communione ex illo AUGUSTINI, *Ad Ianuarium*, libro I dicentis de communicantibus sic: „Faciatur unusquisque secundum suam fidem, quod credit pie esse faciendum”; nam „ille non audet honorando sumere et ille honorando non audet ullum diem praetermittere; contemptum solum non vult cibus iste”. Haec ille. Per hoc enim non vult beatus Augustinus semper esse abstinendum, sed interdum. Et ergo tales, qui non adhibent diligentiam ad hoc, quod essent dispositi, tam laici quam clerici — et praecipue presbyteri, qui ex officio eorum et stipendiis pauperum ad hoc magis et frequentius faciendum sunt astricti — attendant dictum comminatorium SALVATORIS nostri, *Ioannis* 6 dicentis: „Nisi manducaveritis carnem Filii hominis, non habebitis vitam in vobis”; et ne dicatur eis illud *Matthaei* 25: „Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum; hospes enim fui, et non collegistis me”, scilicet sacramentaliter non sumendo. Et ergo, ne tales tamquam per ignorantiam

139 quidam doctor] *Matthaeus suprascr.* B 143 est¹] *s.l.* B 144 etiam] *scripsi cum ed.*, et B 148 affectus] *scripsi cum ed.*, effectus B 160 dicentis] *scripsi*, dicentem (?) B 162 sumere] *scripsi cum ed.*, om. B

139–148 Quid ... provocare] MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, cap. 2 (ed. Seňko, Szafranski, p. 377, lin. 313–323). 152–153 Iudicet ... Domini] AUGUSTINUS HIPONENSIS, *Sermones*, sermo 351, cap. 4, 7 (PL 39, col. 1542, lin. 55). 160–163 Faciatur ... iste] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Eucharistia B — Eucharistia C: Augustinus ibidem [ad Ianuarium libro I] (ed. Nighman). 168–169 Nisi ... vobis] Io. 6, 54. 169–170 Discedite ... me²] Mt. 25, 41.43.

oberrantes se abstrahent, dicitur ‘hoc’ demonstrando eis, ad quod monentur, ne fictis excusationibus a communione cessarent, quando non est cessandum.

Verumtamen, licet quilibet fidelis hoc tempore vel etiam alio per Ecclesiam
 175 instituto et inducto, ut dictum est superius, teneatur se ad hoc sacramentum
 praeparare, potest tamen hoc aliquando differre ad aliud tempus „ex causa ra-
 tionabili”, et hoc „de consilio proprii sacerdotis”, et non propria phantasia seu
 auctoritate, ut habetur per capitulum *Omnis utriusque sexus*, ubi supra. Et ergo
 nullus debet se excusare seu ab hoc abstinere propter sui indignitatem, quam
 180 aestimat, sed potius semper debet se praeparare, ut se hoc dignum credere pos-
 set, saltem confidendo de gratia Dei. Nam dicit AMBROSIUS in *Oratione*: „Quis
 digne celebrare hoc mysterium potest, nisi tu, Deus omnipotens, offerentem
 feceris dignum?”. Et hoc vult beatus AUGUSTINUS, tractans illud *Matthaei* 28:
 ‘Panem nostrum cotidianum’, ubi dicit: „Accipe cotidie” — tu, simplex, intel-
 185 lige ad minus spiritualiter seu mystice — „quod cotidie tibi prosit. Sic vive, ut
 cotidie merearis accipere! Qui non meretur cotidie accipere, non meretur post
 accipere”. Et ergo dixit beatus AMBROSIUS in *Oratione*: „Qui vulnus habet, me-
 dicinam requirit. Vulnus est, quia sub peccato sumus; medicina est caeleste et
 venerabile sacramentum”. Ceterum, si aliquem dure diutius existentem ac malae
 190 consuetudini inhaerentem sacramenti huius excellentia bonitatis, quae natura-
 liter voluntates hominum ad se trahit (quoniam omnia bonum appetunt), ad
 se allicere non posset, nec praecepta et comminationes valerent attrahere, de
 quibus praemissum est.

<2> Nunc restat secundum, quod in verbis thematis tangebatur, videlicet uti-
 195 litas, quam consequuntur hoc sacramentum sumentes digne, ut saltem per hoc
 ad desiderium cibi istius moverentur.

Quae quidem utilitas congrue tangitur in hac dictione ‘epulum’; epulum ete-
 nim praeparatur ad utilitatem hominum pro confortatione | ipsorum ac deper-
 ditorum restauratione. Sed quis est cibus vel epulum pro his melior (vel melius)

f. 133r

181–183 Nam ... dignum] *in marg.* B 183 feceris] *scripsi cum ed., vix legibile* B 184–185 tu
 ... mystice] *linea infra ducta signatum* B 189 diutius] (?) B

175 ut ... superius] Cf. lin. 58–62. 176–177 potest ... sacerdotis] Cf. *Extra.*, 5, 38, 12 (Fr. II, 887). 181–183 Quis ... dignum] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Eucharistia G: Ambrosius in oratione (ed. Nighman). 184 Panem ... cotidianum] Recte: Mt. 6, 11. 184–187 Accipe ... accipere] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Eucharistia E: Augustinus tractans illud Matthaei XXVIII: Panem nostrum cotidianum (ed. Nighman). 187–189 Qui ... sacramentum] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Eucharistia N: Ambrosius ibidem [de sacramentis] (ed. Nighman). 191 omnia ... appetunt] *Auctoritates Aristotelis*, 12, 1 (ed. Hamesse, p. 232, lin. 11); 16, 14 (p. 264, lin. 14); 25, 54 (p. 290, lin. 45); 36, 38 (p. 324, lin. 41); ARISTOTELES, *Topica*, III, 1 (116a 19–20; AL V/1–3, p. 50, lin. 19); idem, *Ethica Nicomachea*, I, 1 (1094a 3; AL XXVI/1–3.4, p. 375, lin. 5–6); idem, *Rhetorica*, I, 6 (1362a 23; AL XXXI/1–2, p. 25, lin. 19–20); BOETHIUS, *De consolatione philosophiae*, III, pr. 11, 38 (ed. Moreschini, p. 90, lin. 108–110). 192–193 de ... est] Cf. lin. 167–170.

quam hoc, ad quod sumendum filii Ecclesiae se mutuo invitant dicentes: „Epulemur in azymis sinceritatis et veritatis”? Quod faciunt filii ipsius sanctae matris Ecclesiae, scientes epulum hoc „habere omne delectamentum suavitatis”. Quam quidem „suavitatem cibi huius”, ut Sedes Apostolica testatur, „nullus potest exprimere, per quem dulcedo spiritualis in suo fonte degustatur”. Quae quidem dulcedo roborat et deperdita reparat, immo supra omnem cibum corporalem plura commoda praestat, prout patet per metra quaedam quasdam utilitates, ex eo quae proveniunt, continentia. Et sunt haec:

„Inflamat, memorat, sustentat, roborat, auget
hostia, spem confert, reficit, vitam dat et unit;
confirmat fidem, munit vitiumque repellit”.

Huius etiam utilitates tangens, beatus BERNARDUS in una *Contemplatione* dicit: „Corpus Christi aegrotis est medicina, peregrinantibus diaeta; debiles confortat, valentes delectat, languidos sanat, sanitatem firmat. Fit homo ardentior ad amorem, sagacior ad cautelam, pronior ad oboediendum, devotior ad gratiarum actiones”.

Et ex hoc, quod hic dicitur: ‘Homo fit ardentior ad amorem’ — per hoc patet, quomodo ‘inflamat’; sic etiam inflamat intellectum illuminando, iuxta figuram de Ionatha, qui, postquam gustavit favum mellis, illuminatus fuit, ut legitur *I Regum* 14.

‘Memorat’ — iuxta Evangelium: „Hoc facite in mei commemorationem”, „id est meae dilectionis, liberationis, imitationis”, in *Compendio*. Et papa in *Legenda* dicit, quod per hoc „recolitur memoria illius, quam in passione sua Christus monstravit suae excellentissimae caritatis. Unde, ut artius huius caritatis immensitas cordibus fidelium infingeretur, in ultima cena hoc sacramentum instituit tamquam passionis suae memoriale perenne”. Et hoc potest homines movere ad gratitudinem.

203 suavitatem] *scripsi*, suavitate B 219 I] *s.l.* B² 220–221 id ... *Compendio*] *s.l.* B
226 gratitudinem] *scripsi*, *partim illeg.* B

200–201 Epulemur ... veritatis] I Cor. 5, 8. 202 habere ... suavitatis] Cf. Sap. 16, 20; Versus ad Vesperas I et II in Festo Corporis Christi; cf. etiam notam ad lin. 265. 203–204 suavitatem ... degustatur] Cf. Lectio 2 ad Matutinum in Festo Corporis Christi (ed. Lambot, p. 76, lin. 29–31). 208–210 Inflamat ... repellit] *Locus communis*; cf. WALTHER, *Initia carminum*, vol. 1, p. 472, n. 9326 (*De XII effectibus Eucharistiae*). 211–265 Huius ... suavitatis] Cf. HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 15 (ed. Borgnet, p. 213b–214b). 212–215 Corpus ... actiones] Hic: HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 15 (ed. Borgnet, p. 214b). 218 Ionatha ... fuit] Cf. I Rg. 14, 27. 220 Hoc ... commemorationem] Cf. notam ad lin. 51. 220–221 id ... imitationis] HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 15 (ed. Borgnet, p. 214a). 222–225 recolitur ... perenne] Lectio 2 ad Matutinum in Festo Corporis Christi (ed. Lambot, p. 76, lin. 31–36).

‘Sustentat’ — per illud BERNARDI: ‘Debiles confortat’.

‘Roborat’ in virtutibus; unde *Psalmus*: „Et panis cor hominis confirmet”.

‘Augēt’ devotionem; *Psalmus*: „Impinguasti in oleo caput meum et calix meus
230 quam praeclarus est”; MAGISTER *Sententiarum*: „Non modo est augmentum
virtutis et gratiae, sed ille totus sumitur, qui est fons et origo totius gratiae”.

‘Spem’ elevat; unde APOSTOLUS: „Quomodo non omnia nobis in ipso
donavit?”.

‘Reficit’ — carnalem concupiscentiam mitigando; unde *Psalmus*: „Super
235 aquam refectionis educavit me”, sicut enim aqua refrigerat, sic Corpus Christi
contra carnales concupiscentias refrigerium praestat. Vel reficit spiritualiter;
Psalmus: „In loco pascuae, ibi me collocavit”.

‘Vitam dat’; in *Genesi* 3: „Ne forte comedat de ligno vitae et vivat in aeter-
num”; lignum vitae comestum praeparabat vitam; *Ioannis* 6: „Iste vero panis
240 vivus, qui descendit de caelo, vitam mundo tribuit”.

‘Unit’ corpori Christi mystico, id est Ecclesiae incorporando iuxta illud AU-
GUSTINI libro *Confessionum*: „Cibus sum grandium, comede; nec tu me mutabis
in te, sed tu mutaberis in me”.

‘Confirmat’; BERNARDUS, ubi supra: ‘Sanitatem firmat’. Vel ‘fidem confirmat’,
245 id est commendabilem reddit, quia in hoc sacramento per fidem credimus, quod
est super omnem sensum et rationem.

‘Munit’ contra diabolum; *Psalmus*: „Parasti in conspectu meo mensam
adversus eos, qui tribulant me”.

‘Vitium repellit’, quia virtus per hoc collata seu ipsius fervor caritatis cum
250 vitio se non compatiuntur. Et ergo cum dicitur: „Panem nostrum cotidianum
da nobis hodie”, statim subiungitur: „et dimitte nobis debita nostra”, quia hunc
panem consequitur remissio peccatorum, ad minus venialium, et etiam aliorum
oblitorum mortalium.

Per hoc etiam sacramentum fit incitatio ad dilectionem; unde BERNARDUS in
255 *Contemplatione*: „Digne debes, o homo, diligere Deum, qui dedit nobis carnem
suam in cibum et sanguinem in potum, animam in pretium, aquam lateris in
lavacrum”.

236–237 Vel ... collocavit] s.l. B 238 3] sub l. B 238–239 Ne ... aeternum] in marg. B

228 Et ... confirmet] Ps. 103, 15. 229–230 Impinguasti ... est¹] Ps. 22, 5. 230–231 Non ... gratiae²] PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae*, IV, dist. 8, cap. 1 (vol. 2, p. 280, lin. 7–8). 232–233 Quomodo ... donavit] Rm. 8, 32. 234–235 Super ... me] Ps. 22, 2. 237 In ... collocavit] Ps. 22, 2. 238–239 Ne ... aeternum] Gn. 3, 22. 239 lignum ... comestum] Cf. Gn. 2, 9–17. 239–240 Iste ... tribuit] Hic: PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae*, IV, dist. 8, cap. 2 (vol. 2, p. 280, lin. 14–15); cf. Io. 6, 33.41.51. 242–243 Cibus ... me] AUGUSTINUS HIPPOENSIS, *Confessiones*, VII, X, 16 (CCSL 27, p. 103–104, lin. 18–20). 247–248 Parasti ... me] Ps. 22, 5. 250–251 Panem ... nostra] *Oratio Dominica*; Mt. 6, 11–12; Lc. 11, 3–4. 255–257 Digne ... lavacrum] Hic: HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 15 (ed. Borgnet, p. 214b).

Per hoc etiam associamur aliquo modo angelis; *Psalmus*: „Panem angelorum manducavit homo”.

f. 133v Immo vita confertur aeterna per hoc; unde Evangelista: „Qui manducat 260
carnem | meam et bibit meum sanguinem, habet vitam aeternam”.

Hic etiam per hoc confertur gratia; unde habetur in *Levitico*, quod descendente manna descendebat et ros, id est manducantem Corpus Christi sequitur gratia; qui etiam spirituali delectatione non destituitur, iuxta illud *Psalmi*: „Panem de caelo praestitisti eis, Domine, habentem omne delectamentum suavitatis”. 265

Cuius utilitas etiam potest haberi ex illo, quod cum Zacheus suscepit corporaliter Dominum in domum suam, statim audire meruit: „Hodie salus huic domui facta est” . Nec mirum, quod tam utile est hoc sacramentum sumere, in quo Dominusmet suscipitur, cum tamen multum utile est Domini servum suscipere, ut patet de vidua, quae, postquam Eliam suscepit in domum, nec farina, 270
nec oleum eius minuebatur, ut legitur *III Regum* 17; et Rahab etiam salvata est, quia suscepit nuntios Domini, ut habetur *Iosue* 6.

Attendens itaque utilitates praedictas et Dominum Deum digne suscipiens, poterit secure dicere cum David: „Si ambulavero in medio umbrae mortis, non timebo, quoniam tu mecum es”; et etiam illud: „Dominus protector vitae meae, 275
a quo trepidabo?”, id est a nullo; similiter illud: „Si consurgant adversum me castra, non timebit cor meum”. Per oppositum autem de illo, qui hunc non suscipit, intelligi potest illud, *Ecclesiastes* 4: „Vae soli, qui si ceciderit, non habet sublevantem se”.

<3> Nunc vero, si aliquis allectus bonitate ac utilitate huius sacramenti pretiosissimi ad ipsum appetit accedere, ut scire valeat, quomodo circa sumptionem eiusdem se habere debeat, consequenter subiungitur verbum thematis tertium, scilicet ‘comedas’ seu ‘comede’, in quo modus et dispositio, quae in hac sumptione sunt habenda, nobis innuitur. 280

Quemadmodum enim cibus corporalis non est sumendus ventre non evacuato, ut dicit ARISTOTELES in *Secretis*, sic nec iste cibus vitio in corde remanente. 285

263 descendebat] *scripsi*, descendebant B 268 est¹] *scripsi cum ed., om.* B 285 est] *s.l.* B

258–259 Panem ... homo] Ps. 77, 25. 260–261 Qui ... aeternam] Io. 6, 55. 262–263 descendente ... ros] Cf. recte: Nm. 11, 9; Ex. 16, 13–15. 264–265 Panem ... suavitatis] *Locus communis*; cf. Ps. 77, 24; Sap. 16, 20; Versus ad Vesperas I et II in Festo Corporis Christi. 267–268 Hodie ... est] Lc. 19, 9. 270–271 vidua ... minuebatur] Cf. III Rg. 17, 8–16. 271–272 Rahab ... Domini] Cf. Ios. 6, 17–25; 2, 1–7; cf. HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologicae veritatis*, VI, cap. 17 (ed. Borgnet, p. 217a): „Qui non communicat suo tempore, multa mala incurrit. Primo, quia talis multiplici utilitate privatur, de qua supra dicitur, in capitulo de *effectu Eucharistiae*. Si enim Rahab salvata est, quia suscepit nuntios Domini, multo magis qui ipsum suscipit”; w tym fragmencie nie ma jednak mowy o Zacheuszu ani o wdowie i Elia-szu. 274–275 Si ... es] Ps. 22, 4. 275–276 Dominus ... trepidabo] Ps. 26, 1. 276–277 Si ... meum] Ps. 26, 3. 278–279 Vae ... se] Eccl. 4, 10. 285–286 cibus ... evacuato] Cf. PSEUDO-ARISTOTELES, *Secretum secretorum*, pars II, cap. 9 (ed. Steele, p. 75, lin. 20–22).

Quod innuit CHRYSOSTOMUS, *Homilia 5 super Matthaeum*, dicens: „Sicut corporalis cibus, cum ventrem invenerit adversis humoribus occupatum, amplius laedit, magis nocet et nullum praestat auxilium, ita et ille spiritualis cibus, si
 290 aliquid reperit malignitate pollutum, magis eum perdet, non sua natura, sed accipientis vitio”. Et quemadmodum etiam secundum ARISTOTELEM, ubi supra, homo non debet comedere non esuriens, sic etiam cibum istum non debet suscipere non esuriens, nisi propter timorem, ne excluderetur a Christifidelibus vel ne crederetur haereticus et ne vitaretur, sed quod christianus et bonus
 295 diceretur. Sed potius debet ipsum esurire desiderii fervore, iuxta illud *Psalmi*: „Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus” in hoc SALVATOREM nostrum sequendo, qui dixit: „Desiderio desiderabam hoc pascha manducare vobiscum, antequam patiar”. BERNARDUS in *Contemplatione*: „Da, ut anima mea te solum semper esuriam, panem vitae caelestis, panem angelorum, refectionem animarum sanctarum, panem nostrum cotidianum. Te semper esuriam, te comedat cor meum, te semper sitiatur cor meum,
 300 fontem aquae vivae”. Quod quidem desiderium hic maxime locum habet, cum dicat beatus AUGUSTINUS, *Super Ioannem*: „«Quod oculus non videt». Desiderari potest, concupisci potest, suspirari in id potest. Desiderium sinus cordis est; capiemus desiderium, quantum possumus, extendamus”.

Notanter tamen dicitur in verbo thematis: ‘Comede’, quasi ‘simul ede’, scilicet sacramentum et rem sacramenti, hoc est sacramentaliter simul et spiritualiter, et non sacramentaliter solum. Sacramentaliter enim sumunt boni et mali, et spiritualiter tantum boni. Unde AUGUSTINUS in libro *Sententiarum* Prosperi: „Quid
 310 est Christum manducare? Non hoc est solum in sacramento corpus eius accipe-

292 non³] s.l. B 294 vitaretur] forte vitaretur (?) 298–302 Bernardus ... vivae] in marg., partim illeg. B, scripsi (usque ad solum semper esuriam) cum ms. BJ 2210 306 Notanter ...] (?) ipsa (?) sumptione servanda nota in marg., partim illeg. (scripsi) B 306 comede] scripsi, comde B 307 est] s.l. B 308 Sacramentaliter² ...] Magister Sententiarum nota in marg. B 310 corpus] scripsi cum ed., corporis B

287–291 Sicut ... vitio] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Eucharistia X: Crisostomus omelia V super Matheum (ed. Nighman). 292 homo ... esuriens] Cf. PSEUDO-ARISTOTELES, *Secretum secretorum*, pars II, cap. 9 (ed. Steele, p. 75, lin. 22–24). 296–297 Quemadmodum ... Deus] Ps. 41, 2. 297–298 Desiderio ... patiar] Lc. 22, 15. 299–302 Da ... vivae] PSEUDO-BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Contemplatio* (cod. BJ 2210, f. 174r). 303–305 Quod ... extendamus] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Desiderium C: Augustinus super Iohannem (ed. Nighman). 303 Quod ... videt] I Cor. 2, 9. 307–309 sacramentum ... boni] Cf. e.g. PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae*, IV, dist. 9, cap. 1 (vol. 2, p. 286, lin. 9–11); dist. 9, cap. 3 (p. 289, lin. 15–20) et passim; HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 16 (ed. Borgnet, p. 215a); *Malogranatum*, III, dist. 1, cap. 25 (p. 470b); MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, cap. 2 (ed. Seńko, Szafranski, p. 376, lin. 297–299); cap. 9 (p. 401, lin. 1039–1040). 309–316 Unde ... accipiat] PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae*, IV, dist. 9, cap. 1 (vol. 2, p. 286, lin. 12 – 287, 2). U Piotra Lombarda powołania na Augustyna mają odwrotną kolejność, a tytuł *De vera innocentia* nie występuje wcale: „Unde Augustinus: «Quid est ... manet». Augustinus in libro *Sententiarum* Prosperi: «Nam qui discordat ... accipiat»”.

re — multi enim indigne accipiunt — sed in ipso manere et habere ipsum in se manentem. Spiritualiter enim manducat, qui in unitate Christi (etiam Ecclesiae, quam sacramentum significat) manet”. Unde AUGUSTINUS, *De vera innocentia*: „Nam qui discordat a Christo, nec carnem Christi”, scilicet spiritualiter et meritorie, „manducat, nec sanguinem bibit, etsi tantae rei sacramentum ad iudicium sui cotidie accipiat”. | 315

f. 134r

Nos ergo, ne ipsum divideremus ‘sumendo ad iudicium’, debemus accipere modum ipsum sumendi ex modo sumendi et comedendi agni paschalis, quae comestio hanc praecessit figurando. Comedebant enim eum Iudaei accinctis renibus, calceatis pedibus, habentes baculos in manibus, cum lactucis agrestibus et festinanter. 320

Per primum intelligitur, quod simus casti, iuxta illud *Matthaei*: „Sint lumbi vestri praecincti”.

Per secundum — affectum devotionis habentes et a terreni pulveris immunditia separati, ut in *Canticis*: „Quam pulchra es in calceamentis tuis, filia”. 325

Tertio — cum memoria passionis Christi, iuxta illud: „In baculo isto transivi Iordanem”; Ambrosius in libro *De sacramentis*: „Virga imperium est divinitatis, baculus passio est”.

Quarto — cum contritionis amaritudine, iuxta Psalmistam: „Cibabis nos pane lacrimarum”. 330

Quinto — cum promptitudine bonae voluntatis et operationis non differendo nos praeparare ad hoc, iuxta illud *Ecclesiastici* 5: „Ne tardaveris converti ad Dominum”. In *Summa sacrificiorum*: Debemus eum sumere „non crudum”, nam crudum dicuntur comedere, qui credunt eum purum hominem esse, „nec cocum in aqua”, ut schismatici, sed „assum igne” credendo humanitatem cum 335

317 ne] *s.l.* B 317–332 debemus ...] In Compendio theologiae veritatis *nota in marg.*, *partim illeg.* (*scripsi*) B 318 comedendi] *scripsi*, comendi B 319 Iudaei accinctis] Exodi 12 *suprascr.* B 321 festinanter] *scripsi cum ed.*, festinant B 324 terreni] *s.l.* B, terni *del.* B 327 isto transivi] Genesis 32 *suprascr.* B² 328–329 Ambrosius ... est] *inter l.* B² 333 nos] *s.l.* B², se B, *sed del.* B² 333–334 iuxta ... Dominum] *inter l.* B² 333 Ecclesiastici 5] *inter l.* *s.l.* B² 334 Dominum] Videatur de acceleranda conversione in *Summa vitiorum add. sed del. inter l.* B² 334 crudum] Exodi 12 *suprascr.* B²

317–332 debemus ... operationis] Cf. HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 16 (ed. Borgnet, p. 215b). 319–321 Comedebant ... festinanter] Cf. Ex. 12, 8.11. 322–323 Sint ... praecincti] Recte: Lc. 12, 35. 325–326 Quam ... filia] Cf. Cant. 4, 1; 7, 1. 327–328 In ... Iordanem] Gn. 32, 10. 328–329 Ambrosius ... est] Hic: GRAT., *De cons.*, 2, 83 (Fr. 1348–1349). 330–331 Cibabis ... lacrimarum] Ps. 79, 6. 333–334 Ne ... Dominum] Eccli. 5, 8. 334–338 Debemus ... comederetur] Cf. HILDEBERTUS CENOMANENSIS, *De mysterio missae* (PL 171, col. 1191D–1192A cum nota 1149); *prawdopodobnie jest to nawiązanie albo do tego utworu, albo do jakiegoś komentarza do niego.* 334–336 non ... igne] Cf. Ex. 12, 9.

deitate ibi esse et nos sumere; propter quod etiam fuit praeceptum, quod agnus typicus cum capite comederetur.

Praemissorum etiam modorum quosdam sumendi tangit beatus AMBROSIUS in quadam *Oratione*, dicens: „Quanta enim cordis contritione et lacrimarum fonte, quanta reverentia et tremore, quanta corporis castitate atque animi puritate illud divinum et caeleste mysterium est celebrandum” — seu sumendum — „Domine Deus, ubi caro tua in veritate sumitur, ubi sanguis tuus in veritate bibitur, ubi summis ima, humanis divina iunguntur, ubi adest sanctorum praesentia angelorum, ubi tu es sacerdos et sacrificium mirabiliter et ineffabiliter!”

Verum, licet praemissa sunt de modo sumendi hoc venerabile sacramentum et disponunt ad hoc, tamen secundum quendam doctorem multum famosum, „non omnium hominum est idem modus disponendi se ad hoc sacramentum, sed alius est incipientium, alius proficientium, alius perfectorum.

Incipiens enim et de novo conversus ad Deum probet seipsum, utrum peccasse se doleat et confessus sit peccata saltem mortalia vel saltem, quantum in ipso est, paratus sit confiteri, poenitentiam subire et satisfacere, et utrum habeat bonam voluntatem vitandi peccata ac serviendi Deo, et an faciat ad haec diligentiam suam pro oportunitate loci, temporis et virium; quamdiu enim quis in istis deficeret, numquam deberet accedere.

Deinde probet, an de proximo fuerit in aliquo gravi peccato, de quo, licet in ratione doleat, adhuc tamen affectus suus non sit bene purgatus, sed occupata sit phantasia aut memoria delectationibus ac commotionibus pristinis, etiam praeter voluntatem graviter inquinata, et caro adhuc nimis vehementer impediatur spiritum et ei non solum ad devotionem non serviat, sed rebellet. «Quid enim?» — ait BERNARDUS, *Super Cantica*, sermone 3 — «Recenti adhuc respersus pulvere ora sacra continges? Heri tractus de luto, hodie vultui gloriae praesentaris?», quasi diceret: ‘Nullo modo’.

Deinde probet, si non habeat ex culpa vel negligentia sua notabile devotionis impedimentum, utpote pollutionem corporis vel magnam distractionem animi.

Postremo, si non sit nimis indispositus ad omnem devotionem, etiam praeter culpam et negligentiam suam, utpote si | esset gravatus capite, pressus som-

f. 134v

337 praeceptum] Exodi 12 *suprascr.* B² 339 quosdam] *s.l.* B² 347 doctorem...] magistrum Matthaicum *nota in marg. et s.l.* B, magistrum Matthaicum, De certamine conscientiae cum ratione *nota in marg.* B² 358 aut] *scripsi cum ed., om.* B 362 continges] *scripsi cum ed., contiges* B 365 utpote] *scripsi cum ed., ut pute* B, *forte* ut puta (?); *cf. utpote (erronee?) in lin. 367, 395.*

337–338 fuit ... comederetur] Cf. Ex. 12, 9. 340–345 Quanta ... ineffabiliter] Hic: THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Eucharistia G: Ambrosius in oratione (ed. Nighman). 348–411 non ... sempiternam] MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, cap. 12–14 (ed. Seńko, Szafranski, p. 406–409, lin. 1179–1261). 360–362 Quid ... praesentaris] BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermones super Cantica canticorum*, sermo 3, par. 4 (vol. 1, p. 16, lin. 17–18).

nolentia aut nimium taediosus; haec enim sunt, pro quibus a communione est abstinendum, quandocumque non est aliqua necessitas — nam in necessitatis articulo, ut in periculo mortis, sufficit habere illa prius descripta, si ista immediate posita non possunt haberi” (ibi, videlicet ‘Postremo’ etc.). 370

„Proficienti vero, qualis debet esse omnis, qui saepe aut frequenter communicare proponit, non sufficiunt haec praedicta, sed tota vita sua debet esse praeparatio ad susceptionem tantae rei, praecipue in mortificando vitia, fugiendo vanitates et occasiones peccatorum, etiam levium et venialium, occupationesque non necessarias, in quibus potest homo averti a seriosa custodia cordis sui, necnon exercendo se in virtutibus et excitando se per meditationem ad immensum timorem, profundam humilitatem, amorem ardentem, fervens desiderium supernorum, inferendo se vulneribus Christi, compatiendo peccatoribus, commendando se et credendo sanctae matri Ecclesiae, in nullo de se aut meritis suis, sed de Dei pietate vehementer confidendo. 375 380

Nam cum constat hoc sacramentum institutum esse in memoriam Dominicae passionis et mortis, in pignus amoris, in medium unionis et incorporationis ac transformationis in Christum, quilibet tanto magis est dispositus, quanto plenius mundi concupiscentiis et delectationibus carnis moritur ac mori conatur, communicando Christi passionibus eidem consepelitur in mortem, ut summe desideret unum esse cum Christo, sibi ipsi mori, ut Christus vivat in eo, quatenus possit dicere cum APOSTOLO: «Vivo autem iam non ego, vivit vero in me Christus». Per quodcumque ergo exercitium homo ad ista amplius promovetur — sit lectio, meditatio, oratio, praedicatio, opus misericordiae, per spirituale vel corporale — per illud magis ad communionem disponitur. 385 390

Et ex hoc patet error plurimorum, qui multum affligunt se, ieiunant, orant aut vigilant — etiam in tantum, quod sensus obruitur et ab omni devotione impeditur potius quam promovetur — et habent aliqua vitia in se vel affectiones carnales vel mundanas, quae non curant mortificare, utpote aliquam malam vel scandalosam consuetudinem, amorem vel rancorem ad homines, complacentiam ad ludos aut alias consolationes vel concupiscentiam ad divitias. Quae, si dimittunt ad tempus, nullatenus tamen renuntiare proponunt, sed promptissime redeunt ad illa, et quandoque ferventius quam antea. Horum autem contemptus, detestatio, mortificatio plus valeret eis et eos magis disponderet quam istis retentis decantatio mille psalmodum. Nonnulli etiam communicaturi in tantum 395 400

370 si] *p.c.* B, sed *a.c.* B 372 Proficienti vero ...] proficientium *nota in marg., partim illeg. (scripsi)* B 396 amorem ...] *nota (manicula) in marg.* B? 398 promptissime] *scripsi cum ed., promptitudine* B 399 ad illa] *scripsi cum ed., om.* B

382–383 in memoriam ... mortis] PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae*, IV, dist. 12, cap. 4 (vol. 2, p. 307, lin. 16–17). 386 communicando ... mortem] Cf. Rm. 6, 4. 387 desideret ... Christo] Cf. Phlp. 1, 23. 388–389 Vivo ... Christus] Gal. 2, 20.

se volunt abstrahere, ut recusent homines in arto positos etiam in necessariis et salubribus expedire, quod eum utique, qui sui iuris est et novit ac potest prodesse misero, potius reddit indispositum quam disponit.

405 Qui vero perfecti sunt, ita quod iam apprehenderunt ea, ad quae proficiens tendit, prae vehementi desiderio, quod habent ad Christum, non possunt sustinere eius absentiam. Et quia non possunt eum revelata facie contemplari in gloria, saltem pro consolatione sua volunt eo modo, quo possunt, frui eius praesentia, aspirant ad amplexus, petunt osculum, videre cupiunt et experimentaliter
410 degustare, quomodo suavis est Dominus, ut in dulcore suavitatis et in fortitudine cibi illius ambulent usque ad montem Dei, beatitudinem sempiternam”. Haec ille.

Insuper, quia circa cibum corporalem non solum requiritur dispositio vel modus certus ante comestionem et in comestione, ut dictum est, sed etiam post
415 comestionem, secundum illud: „Post mensam pausa, nec stes, nec eas sine causa”, sic similiter requiritur istud in sumendo hunc cibum salutiferum, quod ille, qui | eum sumpsit, sederet cogitando in contemplatione et praemeditando, quis, f. 135r
qualis et quantus sit ille, cui Throni serviunt et Dominationes occurrunt, quem tamen ipse suscepit, qui ad vile hospicium corporis sui declinavit, ut tantum
420 hospitem seu advenam non desereret nec divagando ad temporalia et vana se ab eodem hospite amoveret, praecipue attendendo, quod in communi proverbio dicitur: „Turpius eicitur quam non suscipitur hospes”. Et maxime, ne Iudae assimilari videatur; qui quidem Iudas, postquam ad mensam Domini Salvatoris nostri sedit et corpus ipsius sacratissimum sumpsit, statim divagando ab eo
425 transivit ad Iudaeos non recogitando, quid receperit. Et qui tales sunt, peiores latronibus sunt; qui quidem latrones, ad cuius mensam ipsos sedere contingerit, eidem molestias inferre non contendunt, quasi iuxta illud *Ecclesiastici* 6: „Est amicus socius mensae et non permanet in die necessitatis”.

Tales ergo sic Christum deserentes et post sumptionem huius sacramenti
430 se non custodientes, similes sunt Iudaeis, qui in Dominica Ramis Palmarum Christum susceperunt honorifice, postea vero cum magna contumelia eum eiecerunt. Et mirum est, quod aliqui talium septem septimanis vel pluribus praeparant hospicium Domino Deo, qui, postquam ad eos venit, videlicet cum ipsum

405 Qui vero perfecti ...] perfectorum *nota in marg.* B 413 solum] *s.l.* B 416 sumendo] *scripsi*, sument B 426 sunt] *s.l.* B

407–408 revelata ... gloria] Cf. II Cor. 3, 18. 409–410 videre ... Dominus] Cf. Ps. 33, 9. 410–411 in fortitudine ... Dei] III Rg. 19, 8. 414 ut ... est] Cf. supra, lin. 317–319. 415–416 Post ... causa] WALTHER, *Proverbia*, vol. 3, p. 896, n. 22019. 418 quantus ... occurrunt] Cf. Antiphona ad Processionem in Missa Dominicae in Ramis Palmarum. 422 Turpius ... hospes] WALTHER, *Proverbia*, vol. 5, p. 416, n. 31987; cf. HUGO RIPELIN DE ARGENTINA, *Compendium theologiae veritatis*, VI, cap. 16 (ed. Borgnet, p. 215b). 423–425 Iudas ... Iudaeos] Cf. Mt. 26, 26–29.47–49 et loca parall.; Io. 13, 21–30; 18, 3. 427–428 Est ... necessitatis] Eccli. 6, 10.

suscipiunt in sacramento, nec unius diei aliquando reverentiam eidem videntur exhibere. De quo non immerito etiam beatus BERNARDUS admiratur in quodam scripto, dicens: „Quid minus praesenti quam venturo debetur? Quid minus reverentiae tempus Resurrectionis exigit quam Passionis?”. Et sic tales Barabam latronem more Iudaeorum Filio Dei praeponunt repelluntque Filium Dei a se introducendo latronem, videlicet diabolum infernalem. Quoniam secundum quendam: „Ubi est Dei absentia, adest diaboli praesentia”.

O utinam tales, qui tunc sui non habent custodiam, adverterent, quantum ratione suae ingratitude in hoc Deo displicent! Quod potest considerari ex illo *Psalmi*: „Si inimicus meus maledixisset mihi, sustinuissem utique. Tu vero, homo unanimes, dux meus et notus meus, qui simul mecum dulces escas capiebas”; et subditur: „Veniet mors super eos et descendent in infernum viventes”. Et alibi: „Homo, qui edebat panes meos, magnificavit super me supplantationem”; et subditur: „Domine, resuscita me, et retribuam eis”.

Nunc ergo, ne retribuatur nobis per supplicium, contendamus placere Domino; quaeramus, quo eidem uniamur. Sed cum dicit APOSTOLUS, quod „si caritatem non habuero, nihil sum”, secundum vero beatum AUGUSTINUM, *De laude caritatis*, „habens caritatem malus esse non potest” — ne mali simus, pro caritate habenda laboremus. Quae et post sumptionem huius sacramenti nos custodiet, et in sumptione teneat, et ante sumptionem valeat praeparare.

* * *

Hic diceret aliquis: ‘Cum secundum APOSTOLUM homo probare se debeat, quam hoc cibo salutifero utatur, et, ut tangis, per caritatem homo ad hoc disponitur securius, dic mihi, ut eo melius me scientia diiudicarem et ad hoc scirem

434 diei] *scripsi*, Dei (*recte?*) B 435 quo] *s.l.* B 436 Quid²] *scripsi cum ed.*, quia B 439 introducendo] *scripsi*, introducendum B 447 eis] Post cenam stare — per perseverantiam in bono; vel passus mille meare — de virtute in virtutem. ‘Mille’ — ratione perfectionis et completionis. Et sic non debet otiari, quia non sufficit male non facere, sed [*f. 135r*] debet homo bene operari, et praecipue, quia non est facile diu in fervore contemplationis perseverare *nota in marg. inferiore f. 134v–135r* B² (Post ... stare vel ... meare] *Walther, Proverbia, vol. 3, p. 890, n. 21983; cf. lin. 415–416: Post mensam pausa ...*). *Miejsce w tekście dla tego dodatku wskazał sam autor za pomocą łukowatej linii, ale wydaje się, że ze względu na tok wywodu właściwsze byłoby umieszczenie go nieco wyżej.* 455 quam] *forte p.c.* B 456 diiudicarem] *scripsi*, diiudicare B

436–437 Quid¹ ... Passionis] BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermones in die Paschae*, sermo 1, par. 16, 2 (vol. 5, p. 93, lin. 7). 437–438 tales ... praeponunt] Cf. Mt. 27, 15–26 et loca parall. 440 Ubi ... praesentia] *Non inveni.* 443–444 Si inimicus ... capiebas] Ps. 54, 13–15. 445 Veniet ... viventes] Ps. 54, 16. 446 Homo ... supplantationem] Ps. 40, 10. 447 Domine ... eis] Ps. 40, 11. 449–450 si ... sum] I Cor. 13, 2. 451 habens ... potest] Cf. THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Caritas C: Augustinus de laude caritatis (ed. Nighman). 454 homo ... debeat] Cf. notam ad lin. 44–45.

dispositum, quomodo in caritate me esse valeam considerare'. — Hic dico: Quia nemo scit, an amore vel odio sit dignus, ideo certitudo huius tibi dari non poterit, licet dantur bene signa, ex quibus coniecturante te in caritate esse poteris aestimare, quae recolliguntur per quendam doctorem theologiae famosissimum
460 HENRICUM DE HASSIA. Et sunt haec: |

„Primum, ex dolore de offensa Dei ex peccatis praeteritis.

Secundum, ex proposito efficaci de cetero cavendi peccata.

Tertium, ex delectatione in auditu sermonis Dei vel sermonis de Deo, quia
465 vere amans delectatur audire de amato et verba eius diligenter auscultat.

Quarto, ex promptitudine ad opus Dei seu ad opera Dei, quia amor Dei otiosus esse non potest, sed operatur bona, si est; si autem operari rennuit, amor non est. Unde quidam:

«Militiae species amor est; discedite segnes!».

470 Quinto, ex tristitia de malo aliorum spirituali et ex laetitia de profectu eorum spirituali; «qui enim non dolet de malo proximi» — ait AUGUSTINUS — «non est caritas Dei in illo».

Aliud signum est, et perfectioris caritatis, videlicet frequens et iusta conscientiae examinatio de peccatis nedum mortalibus, verum etiam venialibus, quia
475 venialia opponuntur fervori caritatis, licet stent realiter cum caritate.

Aliud signum est animalis et mundialis concupiscentiae perseverans et notabilis diminutio.

Item, profectus exercitationis interiorum sive spiritualium sensuum seu virium signum est iam roboratae caritatis.

480 Aliud signum est studiosa mandatorum Dei observatio, iuxta illud: «Qui diligit me, sermonem meum servabit».

457 caritate] *scripsi*, caritatem B 459 signa] *scripsi*, partim illeg. B 461 Henricum ... haec] *inter l.* B? 462 praeteritis] *scripsi*, pteritis B* 467 operatur] *scripsi*, opatur B* 470 de¹] *s.l.* B* 470 malo] *p.c.* B*, malorum *a.c.* B* 470 ex²] (?) B* 473 perfectioris] *scripsi cum ed.*, perfectioris (?) *a.c.* B*, perfectio es ris (?) *p.c.* B*

457–460 Quia ... aestimare] Cf. e.g. THOMAS DE AQUINO, *Summa theologiae*, I–II, q. 112, a. 5, s.c.–resp. (p. 1071a); *Malogranatum*, III, dist. 2, cap. 11 (p. 524b); HENRICUS LANGENSTEIN DE HASSIA, *De discretione spirituum*, cap. 10 (ed. Hohmann, p. 102, lin. 2–3); MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, cap. 9 (ed. Seňko, Szafranski, p. 398, lin. 944–948). 458 nemo ... dignus] Cf. Eccle. 9, 1. 462–503 Primum ... Christus] HENRICUS LANGENSTEIN DE HASSIA, *De discretione spirituum*, cap. 10 (ed. Hohmann, p. 102–106, lin. 4–63). 466–468 amor ... est] Hic forte: THOMAS DE AQUINO, *Summa theologiae*, II–II, q. 25, a. 9, s.c. (p. 1204); cf. GREGORIUS MAGNUS, *Homiliae in Evangelia*, II, hom. 30, 2 (CCSL 141, p. 257, lin. 43–45). 469 Militiae ... segnes] OVIDIUS, *Ars amatoria*, II, 233 (ed. Bornecque, Heuzé, p. 40); cf. WALTHER, *Proverbia*, vol. 2, p. 889, n. 14856. 471–472 qui ... illo] Cf. AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Epistulae*, ep. 78, 2 (CSEL 34/2, p. 333, lin. 5). 480–481 Qui ... servabit] Io. 14, 23.

Aliud signum est caritatis divinarum voluntatum revelatio, iuxta illud SALVATORIS: «Iam non dicam vos servos, sed amicos, quia omnia nota feci vobis, quae audivi a Patre meo». «Certum igitur tibi sit» — ait RICHARDUS — «quod dilectum minus diligis et ab eo minus diligeris, si ad theoreticos excessus nondum vocantem sequi merueris» . 485

Rursum, signum perfectae caritatis est, si pro salute proximi quis mori sit paratus in hoc Christum imitando.

Secundum est, si quis inimicos diligat et eis benefaciat, *Matthaei* 5.

Tertium est, si omnia adversantia gaudenter intuitu Dei sustineat et patienter ferat. 490

Quartum, si omnibus renuntiare paratus sit et sequi Christum.

Quintum, si nihil praeter Deum timuerit, quia «perfecta caritas foris mittit timorem», *Ioannis* 4.

Item, profunda et intima suspiria mentis signum sunt perfectae caritatis. 495

Item, ardentia desideria iugiter in bonum summum tendentia.

Item, languor vel languida conversatio fastidians temporalia.

Item, expectatio taediosa, sub qua clamatur: «Taedet animam meam vitae meae»; praesens enim vita taedere incipit, cum divinus amor dulcescere coeperit.

Item, egressiones extaticae signum sunt caritatis perfectae, quia amor excessivus, quandoque quasi inebrians, facit extasim et immutat hominem, ut quandoque non sentiat se nec quidquam, quod est in mundo; unde Paulus: «Vivo ego, iam non ego, vivit autem in me Christus»”. 500

482 voluntatum] (?) B*, veritatum *et var.* virtutum *ed.* 482–483 Salvatoris] *forte p.c.* B* 486 merueris] *scripsi cum ed.*, meruis B* 487 est] *scripsi cum ed.*, *om.* B* 490 patienter] *scripsi cum ed.*, patientiam (?) B* 498 expectatio] *scripsi cum ed.*, *partim illeg.* B* 499 taedere incipit] *scripsi cum ed.*, *partim illeg.* B* 500 caritatis] *scripsi cum ed.*, *partim illeg.* B*

483–484 Iam ... meo] Io. 15, 15. 484–486 Certum ... merueris] RICHARDUS DE SANCTO VICTORE, *De contemplatione (Beniamin maior)*, pars IV, cap. 16 (ed. Grosfillier, p. 431, lin. 50–52). 489 si ... benefaciat] Cf. Mt. 5, 44. 493–494 perfecta ... timorem] I Io. 4, 18. 498–499 Taedet ... meae] Iob 10, 1. 499 praesens ... coeperit] Cf. GREGORIUS MAGNUS, *Moralia in Iob*, IX, XLII, 65 (CCSL 143, p. 503, lin. 1–3). 502–503 Vivo ... Christus] Gal. 2, 20.

INDEKS ZAPOŻYCZEŃ

(gwiazdką oznaczono zapożyczenia niejawne)

- ALEXANDER DE VILLA DEI, *Doctrinale*
(ed. Reichling),
pars I, cap. 2, 370 (p. 26) lin. 1
- ARISTOTELES, *Categoriae*,
cap. [5] *De substantia* (2a 11–12; AL
I/1–5, p. 7, lin. 10–11) 116*
cap. [5] *De substantia* (3b 10; AL
I/1–5, p. 10, lin. 29) 116*
- ARISTOTELES, *De caelo et mundo*,
I, 9 (279a 28–30; AL VIII/2) 124*
- ARISTOTELES, *Ethica Nicomachea*,
I, 1 (1094a 3; AL XXVI/1–3.4,
p. 375, lin. 5–6) 191*
- ARISTOTELES, *Metaphysica*,
XII, 7 (1072b 13–14; AL XXV/3.2,
p. 258, lin. 271) 126
- ARISTOTELES, *Rhetorica*,
I, 6 (1362a 23; AL XXXI/1–2, p. 25,
lin. 19–20) 191*
- ARISTOTELES, *Topica*,
III, 1 (116a 19–20; AL V/1–3, p. 50,
lin. 19) 191*
- ARISTOTELES (PSEUDO-), *Secretum
secretorum*,
pars II, cap. 9 (ed. Steele, p. 75, lin.
20–22) 285
pars II, cap. 9 (p. 75, lin. 22–24) 292
- Auctoritates Aristotelis* (ed. Hamesse),
1, 266 (p. 137, lin. 62) 126
12, 1 (p. 232, lin. 11) 191*
16, 14 (p. 264, lin. 14) 191*
25, 54 (p. 290, lin. 45) 191*
3, 30 (p. 161, lin. 33) 124*
31, 16 (p. 302, lin. 84–85) 116*
36, 38 (p. 324, lin. 41) 191*
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS,
Confessiones,
VII, X, 16 (CCSL 27, p. 103–104,
lin. 18–20) 242
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Epistulae*,
ep. 78, 2 (CSEL 34/2, p. 333, lin. 5)
471
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Sermones*,
sermo 351, cap. 4, 7 (PL 39, col.
1542, lin. 55) 152
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS,
Sermones in die Paschae,
sermo 1, par. 16, 2 (vol. 5, p. 93, lin.
7) 436
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS,
Sermones super Cantica canticorum,
sermo 3, par. 4 (vol. 1, p. 16, lin.
17–18) 360
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS
(PSEUDO-),
Contemplatio (cod. BJ 2210, f. 174r)
299, zob. także Hugo Ripelin de
Argentina, *Compendium
theologicae veritatis* 212, 255
- Biblia*
Gn. 2, 9–17 239*
Gn. 3, 22 238
Gn. 14, 18–20 15
Gn. 32, 10 327
Ex. 3, 14 119
Ex. 12, 8.11 319
Ex. 12, 9 334, 337
Ex. 16, 13–15 262
Ex. 16, 15 130
Nm. 11, 9 262
Ios. 2, 1–7 271
Ios. 6, 17–25 271

- I Rg. 14, 27 219
 III Rg. 17, 8–16 16, 270
 III Rg. 19, 8 410*
 Tb. 7, 9 18
 Tb. 8, 20–22 18
 Iob 10, 1 498
 Ps. 22, 2 234, 237
 Ps. 22, 4 275
 Ps. 22, 5 229, 247
 Ps. 26, 1 275
 Ps. 26, 3 276
 Ps. 33, 9 408*
 Ps. 40, 10 446
 Ps. 40, 11 447
 Ps. 41, 2 296
 Ps. 54, 13–15 443
 Ps. 54, 16 445
 Ps. 77, 24 264
 Ps. 77, 25 258
 Ps. 79, 6 330
 Ps. 103, 15 228
 Eccle. 4, 10 278
 Eccle. 9, 1 458*
 Cant. 4, 1 325
 Cant. 7, 1 325
 Sap. 16, 20 202, 264
 Eccli. 5, 8 333
 Eccli. 6, 10 427
 Mt. 5, 44 489
 Mt. 6, 11 184
 Mt. 6, 11–12 250
 Mt. 14, 16–20 20
 Mt. 15, 32–37 20
 Mt. 25, 41.43 169
 Mt. 26, 6–13 21
 Mt. 26, 26 49, 129
 Mt. 26, 26–29.47–49 423
 Mt. 27, 15–26 437
 Mc. 14, 3–7 21
 Lc. 7, 36–50 21
 Lc. 11, 3–4 250
 Lc. 12, 35 322
 Lc. 15, 23 19
 Lc. 19, 9 267
 Lc. 22, 15 297
 Io. 6, 33.41.51 239
 Io. 6, 41.51 32*
 Io. 6, 54 168
 Io. 6, 55 260
 Io. 12, 1–8 21
 Io. 13, 15 52
 Io. 13, 21–30 423
 Io. 14, 23 480
 Io. 15, 15 483
 Io. 18, 3 423
 Rm. 6, 4 386*
 Rm. 8, 32 233
 I Cor. 2, 9 303
 I Cor. 5, 8 200
 I Cor. 11, 24–26 49
 I Cor. 11, 28 45
 I Cor. 13, 2 450
 II Cor. 3, 18 407*
 Gal. 2, 20 388, 502
 Phlp. 1, 23 387
 I Io. 4, 18 493
 BOETHIUS, *De consolatione philosophiae*,
 III, pr. 11, 38 (ed. Moreschini, p. 90,
 lin. 108–110) 191*
 Canon missae 49, 129
Extra.,
 5, 38, 12 (Fr. II, 887) 60, 96
 Grat., *De cons.*,
 2, 10 (Fr. I, 1317) 87
 2, 13 (Fr. I, 1318) 96
 2, 16 (Fr. I, 1319) 62
 2, 16–17 (Fr. I, 1319–1320) 93
 2, 74 (Fr. I, 1344–1345) 32
 2, 83 (Fr. 1348–1349) 328
 (Ambrosius)
 GREGORIUS MAGNUS, *Homiliae in*
Evangelia,
 II, hom. 30, 2 (CCSL 141, p. 257, lin.
 43–45) 466*
 GREGORIUS MAGNUS, *Moralia in Iob*,
 IX, XLII, 65 (CCSL 143, p. 503, lin.
 1–3) 499*

- HENRICUS LANGENSTEIN DE HASSIA,
De discretione spirituum (ed. Hohmann),
cap. 10 (p. 102, lin. 2–3) 458*
cap. 10 (p. 102–106, lin. 4–63) 462
- HILDEBERTUS CENOMANENSIS,
De mysterio missae (PL 171, col. 1191D–1192A cum nota 1149) 334*
- HUGO RIPELIN DE ARGENTINA,
Compendium theologiae veritatis (ed. Borgnet),
VI, cap. 15 (p. 213b–214b) 211*
VI, cap. 15 (p. 214a) 220
VI, cap. 15 (p. 214b) 212 (Bernardus), 255 (Bernardus)
VI, cap. 16 (p. 215a) 307*
VI, cap. 16 (p. 215b) 317, 422
VI, cap. 17 (p. 217a) 271*
- Liber de causis*,
XVII (XVIII), 143 (ed. Pattin, p. 173) 125
- Malogranatum*,
III, dist. 1, cap. 25 (p. 470b) 307*
III, dist. 2, cap. 11 (p. 524b) 458*
- MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione*,
cap. 2 (ed. Seńko, Szafranski, p. 376, lin. 297–299) 307*
cap. 2 (p. 377, lin. 313–323) 139
cap. 9 (p. 398, lin. 944–948) 458*
cap. 9 (p. 401, lin. 1039–1040) 307*
cap. 12–14 (p. 406–409, lin. 1179–1261) 348
- Missa Dominicae in Ramis Palmarum,
Antiphona ad Processionem 418
- Missa in Feria 5 in Cena Domini,
Lectio 44
Evangelium 52
- Missa in Festo Corporis Christi,
Sequentia *Lauda, Sion, Salvatorem* (AH 50, p. 584) 56
- Officium de s. Catharina,
Responsorium 3 vel 4 in Nocturno 2 vel 3 ad Matutinum (AH 26, p. 199, 209, 213) 23*
- Officium in Festo Corporis Christi,
Lectio 1 ad Matutinum (ed. Lambot, p. 76, lin. 14–16) 135
Lectio 2 ad Matutinum (p. 76, lin. 25–26 et lin. 16) 137
Lectio 2 ad Matutinum (p. 76, lin. 29–31) 203
Lectio 2 ad Matutinum (p. 76, lin. 31–36) 222
Lectio 3 ad Matutinum in Octava 32*
Versus ad Vesperas I et II 202, 264
Oratio Dominica 250
- OVIDIUS, *Ars amatoria*,
II, 233 (ed. Bornecque, Heuzé, p. 40) 469
- PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae*,
IV, dist. 8, cap. 1 (vol. 2, p. 280, lin. 7–8) 230
IV, dist. 8, cap. 2 (p. 280, lin. 14–15) 239*
IV, dist. 9, cap. 1 (p. 286, lin. 9–11) 307
IV, dist. 9, cap. 1 (p. 286, lin. 12–287, 2) 309*
IV, dist. 9, cap. 3 (p. 289, lin. 15–20) 307*
IV, dist. 12, cap. 4 (p. 307, lin. 16–17) 382*
- RICHARDUS DE SANCTO VICTORE, *De contemplatione (Beniamin maior)*,
pars IV, cap. 16 (ed. Grosfillier, p. 431, lin. 50–52) 484
- THOMAS DE AQUINO, *Summa theologiae*,
I–II, q. 112, a. 5, s.c.–resp. (p. 1071a) 458*
II–II, q. 25, a. 9, s.c. (p. 1204) 466*
III, q. 80, a. 10, ad 5 (p. 2311) 83

- THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus
florum* (ed. Nighman),
Caritas C: Augustinus de laude
caritatis 451*
Desiderium C: Augustinus super
Iohannem 303*
Eucharistia B: Augustinus ibidem [ad
Ianuarium libro I] 160*
Eucharistia C: Augustinus ibidem [ad
Ianuarium libro I] 160*
Eucharistia E: Augustinus tractans
illud Matthei XXVIII: Panem
nostrum cotidianum 187*
- Eucharistia G: Ambrosius in oracione
181*, 340*
Eucharistia N: Ambrosius ibidem [de
sacramentis] 187*
Eucharistia X: Crisostomus omelia V
super Matheum 287*
- WALTHER, *Initia carminum*,
vol. 1, p. 472, n. 9326 208
- WALTHER, *Proverbia*,
vol. 2, p. 889, n. 14856 469
vol. 3, p. 890, n. 21983 447*
vol. 3, p. 896, n. 22019 415
vol. 5, p. 416, n. 31987 422

DODATEK I

RECEPCJA *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione*
MATEUSZA Z KRAKOWA W ŚRODOWISKU KRAKOWSKIM

Kazanie *Hoc epulum comedas* Bartłomieja z Jasła jest najwcześniejszym, ale nie jedynym świadectwem recepcji *Dialogu* Mateusza z Krakowa przez krakowskich mistrzów w końcu XIV i na początku XV wieku⁴⁷. Jak się okazuje, takim świadectwem są także kazania Stanisława ze Skalbmierza zawarte w zbiorze *Sermones sapientiales* (ok. 1407–1415/1416). Nierozpoznane do tej pory zapożyczenia znajdują się m.in. w kazaniu 87: *Sermo de conversione incipientium, proficientium et perfectorum et conditionibus eorundem*⁴⁸, w którym Stanisław, jakby wbrew tytułowi, zajmuje się tematem właściwego przygotowania do godnego przyjęcia sakramentu Eucharystii. Niemal całe kazanie jest po części parafrazą, a po części dosłownym cytatem z rozdziałów 11–14 *Dialogu*⁴⁹; większość dosłownego cytatu pokrywa się zakresowo z drugim zapożyczeniem Bartłomieja. Znamienne jest również to, że Stanisław — podobnie jak Bartłomiej — wprząął ów fragment do swoich rozważań na temat Eucharystii w kontekście tytułowego tematu nawrócenia.

Ponadto obszernie przejętki z rozdziałów 3–7, 9, 12–14 *Dialogu* znajdują się w komentarzu Benedykta Hessego do *Ewangelii Mateusza* (ok. 1432–1449); na ich obecność wskazała już wcześniej Bożena Chmielowska⁵⁰; co ciekawe, ich

⁴⁷ Interesują nas w tym miejscu świadectwa rzeczywistego korzystania z *Dialogu* Mateusza, nie zajmujemy się zaś krakowskimi przekazami rękopiśmiennymi tego dziełka — co najmniej dwa spośród nich datuje się na przełom XIV i XV wieku (BJ rkps 2039, 2319).

⁴⁸ STANISŁAW ZE SKARBIMIERZA, *Sermones sapientiales*, wyd. B. Chmielowska, cz. 3, (Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excoltae Spectantia, 4/3), Warszawa: Wydawnictwo ATK, 1979, s. 77–84). K. Ożóg, „La piété dans le milieu cracovien”, s. 196, stwierdza, że „*Sermones sapientiales* zawierają liczne idee, które harmonizują z ideami *devotio moderna*, jakie spotykamy na przykład w *De imitatione Christi* Tomasza a Kempis”; kilka takich idei zostało omówionych na kolejnych stronach artykułu (s. 196–199). Fragment kazania 87 przytoczony na s. 198 jako ilustracja refleksji Stanisława na temat cnoty pokory również jest dosłownym cytatem z *Dialogu* Mateusza (MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, s. 407, lin. 1216–1218). Z drugiej strony na pewne zależności nie tylko ideowe, ale także tekstowe *De imitatione Christi* od *Dialogu* Mateusza zwrócił uwagę M. DANYŚ, *Master Matthew of Cracow*, Warszawa: Semper, 1995, s. 52–56.

⁴⁹ MATTHAEUS DE CRACOVIA, *Dialogus rationis et conscientiae*, s. 404–409, lin. 1130–1264.

⁵⁰ B. CHMIELOWSKA, „Traktat Mateusza z Krakowa jako źródło w komentarzu Benedykta Hessego do Ewangelii św. Mateusza”, *Przegląd Tomistyczny*, 14 (2008), s. 169–185; paralelne fragmenty *Dialogu* Mateusza i komentarza Benedykta zostały opublikowane w Aneksie na s. 179–185. Autorka pisze również (s. 173–174) o korzystaniu w Krakowie z innych dzieł Mateusza

końcowa część również pokrywa się z drugim zapożyczeniem Bartłomieja. Wiadomo też, że Jakub Parkosz z Żurawicy w liście do biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego (prawdopodobnie z 1423 roku) zachęcał do rozpowszechnienia *Dialogu* podczas synodu diecezjalnego ze względu na dużą użyteczność dzieła dla duszpasterzy, zakonników i świeckich⁵¹.

Do krakowskich świadectw recepcji *Dialogu* Mateusza nie można natomiast zaliczyć „nieznanego traktatu Tomasza ze Strzempina *O częstej komunii świętej*”, który omówił i którego fragmenty opublikował Grzegorz Ryś⁵². Dziełko Mateusza jest tam wprawdzie obszernie cytowane, ale okazuje się, że ów „nieznany traktat” to nic innego, jak funkcjonujący osobno niewielki fragment dobrze znanego dzieła czeskiego teologa Macieja z Janova *Regulae Veteris et Novi Testamenti*, datowanego na lata 1388–1393⁵³. Fragment ten kopiowano dosyć często jako osobny traktat (jedynie z pominięciem wprowadzającego „recapitulatio” obecnego w *Regulae*); notowanych jest ponad dwadzieścia jego kopii, w tym omówiona przez Rysia kopia z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej 125/153, f. 486v–507v⁵⁴.

z Krakowa (*Rationale operum divinatorum*, kazania synodalne), powołując się m.in. na artykuł Zenona Kałuży i na rękopiśmienne odkrycia Ryszarda Tatarzyńskiego. Zob. Z. KALUZA [KALUŻA], „Quelques textes de Matthieu de Cracovie dans la bibliothèque de Jean de Kanty”, w: *Du copiste au collectionneur. Mélanges d'histoire des textes et des bibliothèques en l'honneur d'André Vernet*, red. D. Nebbiai-Dalla Guarda, J.-F. Genest, (Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia, 18), Turnhout: Brepols, 1998, s. 219–237; M. KOWALCZYK, A. KOZŁOWSKA, M. MARKOWSKI, L. NOWAK, A. SOBAŃSKA, R. TATARZYŃSKI, Z. WŁODEK, W. ZEGA, M. ZWIERCAN, *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum, qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 9, Cracoviae: Bibliotheca Jagellonica — Officina Editoria „Księgarnia Akademicka”, 2008, s. 29.

⁵¹W. SEŃKO, A.L. SZAFRAŃSKI, *Mateusza z Krakowa Opuscula theologica*, s. 195–197 i 356; K. OZÓG, „La piété dans le milieu cracovien”, s. 203.

⁵²G. RYŚ, „Nieznany traktat Tomasza ze Strzempina *O częstej komunii świętej*”, w: *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki. Studia historyczne ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. J. Urban, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2006, s. 181–230 (przedruk samego tylko wstępu do tego traktatu w: G. Ryś, *Jeden, święty*, s. 297–300). Zob. także G. Ryś, „Manducare et manducari”, s. 92 (przedruk w: G. Ryś, *Jeden, święty*, s. 287 z przyp. na s. 565).

⁵³MATTHIAS DE JANOV, *Regulae Veteris et Novi Testamenti*, lib. III, tractatus 3: *Determinaciones sanctorum doctorum pro cottidiana vel crebra communione sacramenti altaris a plebibus christianis* (wyd. V. Kybal, vol. 2, Oeniponte: Libraria Universitatis Wagnerianae, 1909, s. 69–139); wypisy z *Dialogu* Mateusza stanowią 6 rozdział traktatu, w edycji s. 82–86.

⁵⁴P. ŠPUNAR, *Repertorium auctorum Bobemorum provecum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans*, t. 1, (Studia Copernicana, 25), Wratislaviae [i in.]: Institutum Ossolinianum, 1985, s. 165–166.

DODATEK 2

JAN Z WALII CZY TOMASZ Z IRLANDII?
 „FELICIA ANTIQUORUM TEMPORA” RAZ JESZCZE

Te same kryteria, które pozwoliły zidentyfikować *Manipulus florum* Tomasza z Irlandii jako główne źródło patrystycznej erudycji Bartłomieja z Jasła, pozwalają się domyślać, że również fragment „O felicia antiquorum tempora...” dotyczący toposu *translatio studii* zaczerpnął on raczej z *Manipulus florum* niż z *Compendiloquium de vitis illustrium philosophorum* Jana z Walii⁵⁵. Fragment ten Bartłomiej zacytował w dwóch spośród znanych nam mów⁵⁶; poniżej podajemy obydwa przytoczenia w zestawieniu z *Compendiloquium* i z *Manipulus florum*, oznaczając kluczowe fragmenty podkreśleniem.

Jan z Walii <i>Compendiloquium</i> ⁵⁷	Tomasz z Irlandii <i>Manipulus florum</i> ⁵⁸	Bartłomiej z Jasła <i>Tunc me discussa</i> ⁵⁹	Bartłomiej z Jasła <i>Fac sapias animo</i> ⁶⁰
Ultimo videndum est de locis, in quibus floruerunt studia philosophiae. <u>Unde Alexander Nequam libro De naturis rerum:</u>		[... princeps noster ... quasi se ipsum ad studium dedisset ...] quasi motus illo, <u>quod scribit Alexander in De naturis rerum</u> , dicens:	Item, ad <idem> facit, <u>quod ponit Alexander in De naturis rerum</u> , scribens sic:

⁵⁵Zob. Z. KAŁUŻA, „Topos *translatio studii* w Krakowie po odnowieniu uniwersytetu”, *Przeгляд Tomistyczny*, 11 (2005), s. 83–85.

⁵⁶Obydwie mowy przywołuje K. Ożóg, nawiązując do książki J. Drewnowskiego; zob. K. Ożóg, *Uczni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*, (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego. Polska Akademia Umiejętności, 105), Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2004, s. 78; tenże, „The Concept *rex illiteratus quasi asinus coronatus* in Late Medieval Cracovian Writings”, w: *Book versus Power. Studies in the Relations between Politics and Culture in Polish History*, wyd. J. Soszyński, A. Chamera-Nowak, (Polish Studies. Transdisciplinary Perspectives, 15), Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015, s. 78–79; J. DREWNOWSKI, *Uczony w świadomości polskiego środowiska naukowego pierwszej połowy XV wieku*, (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, 136), Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1987, s. 72–73.

⁵⁷IOANNES GUALLENSIS, *Compendiloquium de vitis illustrium philosophorum et de dictis moralibus eorumdem*, X, 1 (Venetiis: Georgius de Arrivabenis, 1496, k. 229va VX).

⁵⁸THOMAS DE HIBERNIA, *Manipulus florum*, Philosophia H (ed. Nighman).

⁵⁹BJ rkps 2192, k. 35v.

⁶⁰BJ rkps 2192, k. 38v.

„O felicia antiquorum tempora, in quibus ipsi imperatores mundum substantes se ipsos philosophiae dederunt”, ut patet supra de Alexandro, de Iulio Caesare, de Ptholomaeo rege Aegypti, qui fuerunt studiosi sapientiae.

Et, sicut ait ibi, „cuiuslibet regni gloria crevit in immensum, quamdiu artium ingenuarum in ipso floruerunt studia. Victoria enim militiae et gloria philosophiae quasi simul concurrerunt. Et merito, quia philosophia docet iuste et recte regnare. »Per me«, inquit Sapientia, »reges regnant« [Prov. 8, 15]⁶¹”.

„O felicia antiquorum tempora, in quibus ipsi imperatores mundum regentes se ipsos philosophiae dederunt, ut patuit de Alexandro Macedone, de Iulio Caesare, de Tholomaeo rege.

Cuiuslibet enim regni gloria crevit in immensum, quamdiu artium liberalium studia in ipso floruerunt. Victoria enim militiae et gloria, et philosophia quasi simul concurrerunt. Et merito, quia philosophia vera docet iuste et recte regnare. »Per me enim reges regnant« [Prov. 8, 15], ait Sapientia”. Ibidem [Hugo in didascalicon libro III]⁶¹ et scribit Alexander, De naturis rerum.

„O felicia antiquorum tempora, in quibus ipsi imperatores mundum regentes se ipsos philosophiae dederunt, ut patet de Alexandro Macedone, de Iulio Caesare, de Ptholomaeo rege.

Cuiuslibet enim eorum regni gloria crevit in immensum, quamdiu artium liberalium studia in ipso floruerunt⁶². Victoria enim militiae et gloria, et philosophia simul concurrerunt. Et merito, quia philosophia vera docet iuste et recte regnare. »Per quae [!] enim reges regnant⁶³« [Prov. 8, 15], ait Sapientia⁶⁴”. Haec ille. Quod etiam tangit Hugo in Didascalicon.

„O felicia antiquorum tempora, in quibus ipsi imperatores mundum regentes se ipsos philosophiae dederunt, ut patuit de Alexandro Macedone, de Iulio Caesare, de Ptholomaeo rege.

Cuiuslibet enim gloria crevit in immensum, quamdiu artium liberalium studia in ipso floruerunt⁶⁵. Victoria enim militiae et gloria, et philosophia quasi simul concurrerunt. Et merito, quia philosophia vera docet iuste et recte regnare. »Per quae [!] enim reges regnant« [Prov. 8, 15], ait Philosophia⁶⁶”. Haec ille.

⁶¹ Przez „ibidem” należy rozumieć III księgę *Didascaliconu* Hugona ze Świętego Wiktora wskazaną w poprzedzającym haśle „Philosophia G”, które z kolei nawiązuje do odsyłacza w haśle „Philosophia F”. Zob. HUGO DE SANCTO VICTORE, *Didascalicon*, lib. III, *passim*.

⁶² fluxerunt *cod.*

⁶³ regnat *cod.*

⁶⁴ sapientiam *cod.*

⁶⁵ fluxerunt *cod.*

⁶⁶ philosophiam *cod.*

Bezpośrednia zależność obydwu mów Bartłomieja od *Manipulus florum* potwierdza się zarówno przez treść cytatu, jak i przez sposób sformułowania odsyłaczy do tekstu pierwotnego, zwłaszcza przez przywołanie w tym kontekście *Didascaliconu* Hugona ze Świętego Wiktora. Jedno i drugie jest bliższe kompilacji Tomasa z Irlandii niż Jana z Walii: w *Compendiloquium* występują odmienne lekcje „subhastantes”, „ingenuarum”, „gloria philosophiae”, „inquit Sapientia” oraz dodatkowy fragment „Aegypti ... ait ibi”, natomiast nie ma w nim odsyłacza do Hugona, a jedynie do *De naturis rerum* Aleksandra Neckama⁶⁷. Dodatkową przesłanką jest fakt, że w *Tunc me discussa* ukrywa się co najmniej dziesięć cytatów, które odnajdują się w *Manipulus*, a w dużo krótszej mowie *Fac sapias animo* takich cytatów jest jeszcze więcej, bo około dwunastu.

Jedno wydaje się pewne: *Manipulus florum* Tomasa z Irlandii pozostaje dziełem niedocenionym w badaniach nad twórczością Bartłomieja z Jasła i zapewne też innych praskich i krakowskich mistrzów.

BARTHOLOMEW OF JASŁO AND THE “BOHEMIAN DEVOTIO MODERNA” IN KRAKÓW. THE SERMON HOC EPULUM COMEDAS FOR MAUNDY THURSDAY

S U M M A R Y

The article concerns Bartholomew of Jasło's sermon on the Holy Communion which was probably delivered during the Maundy Thursday mass in 1393 in Kraków.

The first part of this research provides a historical and doctrinal introduction to the sermon. The authorship, the manuscript and textual tradition, the date and occasion of delivering the sermon are discussed here. The evidence concerning the date of the sermon is based on the examination of paper watermarks and supported by textual comparisons. The study of Bartholomew's sources reveals his textual and doctrinal dependence, besides the Bible and other works, on *Compendium theologiae veritatis* by Hugh Ripelin of Strasbourg, *Dialogus*

⁶⁷Przy okazji dowiadujemy się, że bezpośrednim i faktycznym źródłem, z którego zaczerpnął ten cytat Tomasz z Irlandii, było najprawdopodobniej właśnie *Compendiloquium*, a nie *De naturis rerum* Aleksandra Neckama podane w *Manipulus* i wskazane przez jego wydawcę, Ch. Nighmana (a może jeszcze jakieś inne *florilegium* pośredniczyło między *Compendiloquium* a *Manipulus*?). Problem źródeł Tomasa z Irlandii domaga się dalszych pogłębianych studiów.

rationis et conscientiae de crebra communione by Matthew of Kraków, *De discretionem spirituum* by Henry of Langenstein and *Manipulus florum* by Thomas of Ireland. Bartholomew of Jasło was undoubtedly inspired by the “new theology” of Matthew of Kraków; he encourages believers to remain in a state of grace and to care about their internal disposition and readiness to receive the Holy Communion. It is worth pointing out, however, that in spite of the extensive use of Matthew’s *Dialogus rationis et conscientiae*, which is most representative of Bohemian *devotio moderna*, Bartholomew did not share Matthew’s teaching on the frequent communion for the laity.

Appendix 1 presents the evidence that Matthew’s *Dialogus rationis et conscientiae* was used in Kraków in the first half of the 15th century by Stanislas of Skalbmierz in his *Sermones sapientiales*. Appendix 2 shows that the quotation concerning the idea of *translatio studii* („*Felicia antiquorum tempora...*”) in the two Bartholomew’s sermons was taken most probably from *Manipulus florum* and not from *Compendiloquium* by John of Wales.

The last part of the article contains a critical edition of Bartholomew of Jasło’s sermon with an editorial introduction. The corrected text of the sermon is known from Bartholomew’s autograph preserved in the MS Kraków, Jagiellonian Library, 2192 (B); as well, some additions (B*) and revisions (B²) have been done by the author himself.

KEYWORDS: Bartholomew of Jasło; medieval preaching; Eucharist; sermon for Maundy Thursday; *devotio moderna*; Poland; Bohemia; Matthew of Kraków; Henry of Hessen (of Langenstein); Thomas of Ireland; Stanislas of Skalbmierz

SŁOWA KLUCZE: Bartłomiej z Jasła; średniowieczne kaznodziejstwo; Eucharystia; kazanie na Wielki Czwartek; *devotio moderna*; Polska; Czechy; Mateusz z Krakowa; Henryk z Hesji (z Langensteinu); Tomasz z Irlandii; Stanisław ze Skalbmierza